

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ս. թ. ապրիլի 13-ին և 14-ին Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ «Հայոց պատմության նոր պարբերացման խնդիրները» թեմայով քննարկում ԵՊՀ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արամ Միմոնյանի նախագահությամբ: Այն կազմակերպել էր «Հայաստանի պատմագետների միություն» հասարակական կազմակերպությունը՝ ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի, միջազգային հարաբերությունների և պատմության ֆակուլտետների, ՀՀ ԳԱԱ պատմության, հնագիտության և ազգագրության, արևելագիտության ինստիտուտների, Հայաստանի պետական մանկավարժական, Հայ-ռուսական (Սլավոնական), Վանաձորի և Արցախի պետական համալսարանների, ՀՀ ազգային արխիվի հետ գործակցությամբ և ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի աջակցությամբ: Գիտաժողովի նպատակն էր վերանայել Հայոց պատմության դասական պարբերացումը և նոր ձևաչափեր մշակել Հայոց պատմությունը համաշխարհային պատմության համատեքստին հարմարեցնելու համար: Ստորև ներկայացվում են գիտաժողովի մասնակիցների էլույթները:

Արամ Միմոնյան
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

Հարգարժան գործընկերներ

«Հայաստանի պատմագետների միությունը» նախաձեռնել է մի գործընթաց, որը Խորհրդային Միության տարիներին պատմագիտության բնագավառում շատ տարածված էր և, ցավոք, մոռացության է մատնվել անկախությունից հետո: Պատմագիտության այն հարցերը, որոնք պահանջում էին նոր մոտեցումներ կամ նույնիսկ հակասական կարծիքներ էին պարունակում, քննարկվում էին կլոր սեղաններում և գիտաժողովներում, որտեղ տարակարծությունների քննությամբ պատմաբանները հանգում էին ընդհանուր եզրակացության: Այսօր մենք փորձում ենք վերսկսել հին ավանդույթը մեր միության շրջանակներում:

Այսօրվա քննարկումը ամբողջությամբ ձայնագրվում է, և ելույթները մտադիր ենք մանրամասն ներկայացնել ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի «Հայագիտության հարցեր» հանդեսում: Քննարկման թեմա ենք ընտրել Հայոց պատմության նոր պարբերացման խնդիրը: Չափազանցած չեմ լինի, եթե ասեմ, որ այն մեզ միշտ հետաքրքրել է և մշտապես տեղիք է տվել հակասական կարծիքների: Մեր պատմության պարբերացման վերաբերյալ մոտեցումների բազմազանությունը մի իսկական շփոթ է առաջացրել պատմագիտության մեջ, քանի որ միշտ եղել են տարբեր մոտեցումներ: Խորհրդային շրջանում այս խնդիրը շատ դյուրին լուծում էր ստացել շնորհիվ Կարլ Մարքսի «պատմական ֆորմացիաների տեսության», որը պարզ ու հասկանալի էր բոլորի համար: Այսօր, երբ մենք թևակոխել ենք այսպես կոչված IV արդյունաբերական հեղաշրջման ժամանակաշրջանը, Մարքսի տեսությունը վերջնականապես անցել է պատմության գիրկը, բայց, ցավոք, պատմության պարբերացման մասին միասնական, բոլորի կողմից ընդունելի տեսություն, չնայած բազմաթիվ փորձերին, առ այսօր գոյություն չունի: Մենք հստակ ըմբռնում ենք, որ Հայոց պատմությունը, լինելով համաշխարհային պատմության օրգանական մասը, ենթարկվում է նրա զարգացման տրամաբանությանը, բայց մյուս կողմից ունի իր առանձնահատկությունները, և դրանց մասին կարիք կա այսօր մանրամասն խոսելու: Շատ մարդիկ կարծում են, որ, ի տարբերություն ֆիզիկայի, քիմիայի, սոցիոլոգիայի, աշխարհագրության, պատմությունը գիտություն չէ, այլ հեքիաթանման պատումների մի շարան, որի մասին բոլորը կարող են հայտնել մասնագիտական կարծիք: Նման պարզունակ և հակագիտական մոտեցումը ոչ միայն վիրավորական է պատմաբանների համար, այլև մեծապես վնաս է հասարակության զարգացման տեսակետից, որովհետև մերժում է այն փաստը, որ պատմությունը որպես գիտության ճյուղ ունի իր տեսությունը, իր մեթոդը, հետազոտական իր մոտեցումները և վերջապես իր օրինաչափությունները, որոնց տիրապետելը պարտադիր է պատմությունը ընկալելու և հասկանալու համար: Շատ և շատ մասնագիտությունների տեր մարդիկ իրենց իրավունք են վերապահում ոչ միայն «արհեստավարժ» կարծիք հայտնել պատմական այս կամ այն իրադարձությունների վերաբերյալ, այլև գրում են ստվարածավալ գրքեր, որոնք, իրենց կարծիքով, մինչ այժմ գոյություն ունեցող պատմագիտության քարքարի վրա չեն թողնում: Դրա լավագույն ասպացույցներից է անցած դարի 80-90-ական թթ. «սենսացիոն» հայտարարությունների տխրահռչակ հեղինակ Ֆոմենկոն: Նման փորձերը շարունակվում են նաև այսօր՝ մեծագույն վնաս բերելով պատմագիտությանը: Ահա թե ինչու մենք՝ պատմաբաններս, ամենայն վճռականությամբ պետք է ասենք մեր մասնագիտական խոսքը, դրսևորենք պրոֆեսիոնալ կամք և խստություն՝ կանխելու նման արկածախնդիրների անպատասխանատու, երբեմն նույնիսկ անգրագետ գործունեությունը, որը Հայոց պատմության դեպքում շոշափելի վնաս է հասցնում մեր ժողովրդի շահերին, որովհետև պատմագիտությունը եղել է, կա և մնալու է քաղաքական

գիտություն և ժողովրդի քաղաքական շահերի արտահայտիչը: Վերջապես, մենք վճռականորեն պետք է պայքարենք մեր մասնագիտական պատվի համար ոչ պակաս, քան այլ մասնագիտությունների շատ ու շատ ներկայացուցիչներ են դա անում:

Պավել Ավետիսյան *ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ*

Տասնհինգ տարի առաջ ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշուդյանի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց գիտաժողով՝ հայոց պատմության պարբերացման հարցերը քննարկելու համար: Ըստ էության դա Հայաստանի պատմաբանների առաջին և առ այսօր միակ փորձն էր՝ ուղենշելու և հստակեցնելու հետխորհրդային հայ պատմագիտության անելիքներն ու նպատակները: Այդ ֆորումի կարևոր արդյունքներից մեկը պետք է համարել այն, որ արձանագրվեց հայոց պատմության համար հնգանդամ ֆորմացիոն տեսության անընդունելի լինելը: Միաժամանակ առաջադրված պարբերացման կոնկրետ սխեմաների բազմազանությունը, տերմինաբանությունը, դարաշրջանների առանձնացման համար բերված հիմնավորումները հստակ ցույց են տալիս, որ պարբերացման նոր համակարգի առաջադրման համար դեռևս շատ անելիքներ ունենք ինչպես հայոց պատմության փիլիսոփայության ու հայեցակարգերի մշակման, այնպես էլ պարբերացման, փուլաբաժանման համակարգերի, սխեմաների ձևավորման ուղղություններում:

Այս կապակցությամբ ձեր ուշադրությանն եմ ներկայացնում հետևյալ դիտարկումներս:

Ազգային պատմությունների ձևավորման վաղ փուլում՝ XVIII-XIX դարերի սահմանագծից սկսած, պատմագիտության մեջ արմատավորվեցին երկու հիմնական պրակտիկաներ, որոնցից յուրաքանչյուրը խիստ որոշակի սոցիալական պատվեր կատարող էր: Մի դեպքում պատմագիտության միջոցով փորձ էր արվում կերտելու ազգային անցյալը, պատմագիտությունը դիտվում էր որպես ազգային ինքնության ձևավորման գործիք և միջոց: Այն է՝ առաջնային էր համարվում պատմագիտական շարադրանքի սոցիալական գործառույթը: Խոսքս այն մոտեցումների մասին է, որոնց Գ. Վ. Հեգելը խմբավորում էր «պրագմատիկ պատմագրություն» անվանումով: Արդի պատմագիտության մեջ հաճախ այս պրակտիկան գնահատվում է որպես գիտության և քաղաքականության միջև միջանկյալ դիրք գրավող մտավոր գործունեության ձև: Սրան զուգահեռ՝ աստիճանաբար տիրապետող էին դառնում այն մոտեցումները, որտեղ շեշտվում էր, որ պատմագիտությունը՝ որպես գիտակարգ, իմաստ ունի միայն այն դեպքում, երբ գիտականության

գործառույթը գերակա է սոցիալականի նկատմամբ: Նկատի ունեն պատմագիտության իրատեսական ուղղությունը, որի շրջանակներում ձևավորվեցին պատմագիտության մեջ ներկայումս տիրապետող դարձած պատմագիտական հետազոտության չափորոշիչներն ու պատմագիտական ուսումնասիրությունների շարադրման կանոնները: Հետխորհրդային երկրների պատմագիտական մտքի ներկայիս վիճակը գնահատողները հատկապես շեշտում են այն հանգամանքը, որ հետխորհրդային և Արևելյան Եվրոպայի բազմաթիվ երկրներում պատմությունը՝ որպես գիտակարգ, պատմությունը՝ որպես միջ և պատմությունը՝ որպես գաղափարախոսություն, միախառնվել են, ինչն իր բացասական ազդեցությունն է թողնում պատմագիտական որոշակի ուսումնասիրությունների որակի ու արժանահավատության վրա: Նման վիճակը արդեն տիրապետող է դարձել նաև մեզանում: Այս մոտեցումներից յուրաքանչյուրը պատմության կառուցվածքի, տարածական և ժամանակային ընդգրկումների, դեպքերի, դեմքերի, պատմական այս կամ այն անցուդարձի արժևորման, համակարգման, այդ թվում՝ պարբերացման իր տրամաբանությունն ունի:

Ասելիքս այն է, որ քանի դեռ չենք հստակեցրել, թե հայաստանյան պատմագիտությունը ներկայիս պայմաններում սոցիալական ինչ գործառույթի կրող պետք է լինի, պարբերացման ինչ համակարգ էլ առաջադրենք, հիմնավորումներն անկատար ու խնդրահարույց են լինելու:

Հաջորդ կարևոր խնդիրը, կարծում եմ, ազգային պատմության և համաշխարհային պատմության պարբերացման համակարգերի փոխհարաբերության և փոխհամաձայնության հարցն է:

Մինչև XX դարի կեսերը ընդհանուր պատմության հնգանդամ պարբերացման մարքս-ստալինյան համակարգից ավելի տարածված էր պատմության եռանդամ կամ քառանդամ պարբերացումը՝ հին, միջին, նոր դարեր սխեմայով: Եվրոպական պատմագիտության մեջ զգալի տարածում գտած փուլաբաժանման այս համակարգի հիմքում դժվար չէ տեսնել Կտեսիասի ասորեստանյան, մարական, պարսկական «երեք թագավորությունների դարաշրջանների», Տրոգոս Պոմպեոսից սկսած և միջնադարում լայն տարածում գտած (Օտտոն Ֆրեյզինհենցի) «չորս թագավորությունների դարաշրջանների» (ասուրական, մարական, մակեդոնական և հռոմեական կայսրություններ) տեսակետները: Վերածննդի դարաշրջանի և լուսավորության դարաշրջանի ականավոր ներկայացուցիչներն արդեն փուլաբաժանման նույն սկզբունքներն օգտագործեցին աշխարհիկ պատմության ձևավորման համար, որը տարբեր մոդիֆիկացիաներով կիրառվում է մինչև մեր օրերը: 1992 թ., ըստ էության, կոչ արվեց առաջնորդվելու հայոց պատմության ստորաբաժանման այս համակարգով: Կարծում եմ, որ այսօր արդեն այս մոտեցումը պետք է համարել ժամանակավրեպ և փորձել հայոց պատմության հիմնախնդիրները քննարկել պարբերացման բոլորովին նոր համակարգի շրջանակներում:

Հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ XX դարի կեսերից պատմության կառուցվածքի ու բովանդակության նոր հոլովոյթների կիրառությունները հանգեցրին համաշխարհային պատմության փուլաբաժանման նոր համակարգերի ձևավորմանը, ինչպես օրինակ ավանդական՝ մինչկապիտալիստական հասարակություններ, կապիտալիստական հասարակություններ, մինչինդուստրիալ հասարակությունների պարբերացման մոդելը կամ լայն տարածում ստացած Ուոլտ Ռոստոուի՝ հնգաստիճան գարգացումով ներկայացված «տնտեսական աճի փուլերի տեսությունը» և այլն:

Ես այսօր նպատակ չունեմ խոսելու արդի փուլում շրջանառվող տեսությունների ու տեսակետների, ասենք, օրինակ, նորեվոյուցիոնիստների, մոդեռնիստական և պոստմոդեռնիստական մոտեցումների մասին: Դա առանձին թեմա է: Կցանկանալի միայն փաստագրել, որ մեր օրերում շատ ավելի տարածված են տեղային քաղաքակրթությունների տեսության շրջանակներում առաջադրվող փուլաբաժանման համակարգերը և պատմական համակարգերի ձևավորման ու զարգացման «աշխարհ-համակարգային» վերլուծությունները:

Ֆ. Բրոդելի, Ի. Վալերստայնի, Գ. Ֆրանկի և սոցիալ-հումանիտար գիտությունների ժամանակակից տեսաբանների մշակած «աշխարհ-համակարգային» վերլուծությունների մեթոդաբանության առավելությունն այն է, որ այն հնարավոր է կիրառել ինչպես գլոբալ, համաշխարհային պատմության զարգացման ընթացք, այնպես էլ տարածաշրջանային և ազգային պատմությունները փուլայնացնելու առումներով:

Եթե համեմատենք համաշխարհային պատմության պարբերացման ընկալումներն ու մոտեցումները և 1992 թ. հայ պատմաբանների առաջարկած պարբերացման նոր չափանիշները կամ այսօր դրանց դրվագային կիրառությունները, հստակ կընդգծվի, թե ինչ մեծ հակասություն կա ինչպես նախկինում, այնպես էլ ներկայիս համընդհանուր ընդունելություն ստացած համաշխարհային պատմության պարբերացման ելակետային չափանիշների, հիմնականում հասկացությունների ու հայոց պատմության պարբերացման համար որպես հիմք հայտարարված չափանիշների ու երևույթների միջև:

Մյուս կողմից, եթե հիմք ընդունենք համաշխարհային պատմության պարբերացման չափանիշները, ապա հայոց պատմության զարգացման ընթացքի մի հսկայական մասը ակնհայտորեն ձուլվելու և մաս է կազմելու հարևան ժողովուրդների, պետականությունների պատմությանը, մեր հանրության համար անցանկալի, ես կասեի անընդունելի երանգներով: Այսինքն՝ ազգային պատմությունը իր կարևոր սոցիալական գործառույթներից մեկը, այն է՝ ազգային ինքնության և նոր պետականություն կերտող հանրության կոլեկտիվ հիշողության ձևավորողի գործառույթը, որն այսօրվա գլխավոր հասարակական պատվերներից մեկն է, չի կատարելու կամ ցանկալի չափով չի կատարելու:

Ես կարծում եմ, որ այս հակասության հաղթահարման համար «աշ-

խարհ-համակարգային» վերլուծությունների մեթոդաբանությունը մեծ հնարավորություններ է տալիս: Մասնավորապես «աշխարհ-համակարգերի» սահմաններում առանցքային տեղ զբաղեցնող միջուկային գոտի-միջանկյալ գոտի-պերիֆերիա բաժանումներում Հայաստանն ու հայկական ինքնությունը կրող տարրը պատմության տարբեր հոլովություններում ու պայմաններում կարևոր դերակատարում են ունեցել ժամանակի քաղաքակրթական կենտրոններն ու պերիֆերիաներն իրար կապելու, տարբեր քաղաքակրթությունների ու պատմական համակարգերի սահմանային գոտիները ձևավորելու գործում: Այս ընկալումների սահմաններում մշակված փուլաբաժանումների պարբերացման համակարգը թույլ կտա համադրելու համաշխարհային պատմության և ազգային պատմության համար սկզբունքային համարվող չափանիշները՝ առանց մեղանշելու պատմության, գիտականության և ազգային ինքնության առաջնահերթությունների առաջ:

Խոսքս ամփոփեմ՝ ներկայացնելով հնագույն մշակույթների վերլուծություններով առաջադրվող փուլաբաժանման մի համակարգ: Այն կազմելիս հիմք ենք ընդունել «աշխարհ-համակարգային» վերլուծություններում ընդունված որոշ մոտեցումներ, ինչպես նաև անցումային փուլերի հայեցակարգի որոշ դրույթներ՝ բնական միջավայրի, ժողովրդագրության, արտադրական-տեխնոլոգիական, մշակութային միջավայրի ձևավորման և տրանսֆորմացման, նորագոյացումների դիֆուզիայի տարածման գործոնների հաշվառմամբ:

Հուլոցենի վաղ փուլերից մինչև Վանի թագավորության շրջանը դիտարկելի լեռնաշխարհի պատմամշակութային իրողությունները համարում ենք, որպես մի մեծ փուլ՝ «Հնագույն Հայաստան» խորագրով, որն իր հերթին կարելի է ստորաբաժանել երեք ենթափուլերի՝

- 1) Վաղ երկրագործաանասնապահական հասարակություններ՝ մ. թ. ա. XI/X հազարամյակ – մ. թ. ա. IV հազարամյակի կես,
- 2) Կոմպլեքսային հասարակություններ՝ մ. թ. ա. IV հազարամյակի կես – III հազարամյակի կես,
- 3) Պետական վաղ կազմավորումներ՝ մ. թ. ա. III հազարամյակ – մ. թ. ա. II/I հազարամյակ:

Աշոտ Մելքոնյան
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Հայոց պատմության պարբերացման խնդիրն այսօր ևս շարունակում է մնալ հայ պատմաբանների հետաքրքրությունների կիզակետում: Հաճախ հարց է ծագում, թե պարբերացման խնդրում ինչը պետք է դնել յուրաքանչյուր դարաշրջանի հիմքում՝ սոցիալ-տնտեսական զարգացման հան-

գամանքը, ինչպես արել էր Կարլ Մարքսը, մշակութային մակարդակը, թե՞ պետականության գոյության փաստը կամ մեկ այլ նախապայման:

Չզիտես ինչու մեզանում դասագրքային ճշմարտություն է դարձել այն սխալ թեզը, թե մենք դարեր շարունակ պետականություն չենք ունեցել: Այդ իմաստով նկատի ենք ունեցել հատկապես 1045 թվականից մինչև 1918 թվականն ընկած ժամանակահատվածը, երբ մայր հայրենիքում 1045 թ. կորցրել ենք Անիի Բագրատունյաց թագավորությունը, և պետականությունը վերականգնել միայն 1918 թ.: Այս ձևակերպումը մենք շատ ենք կրկնել՝ առիթ տալով մեր հարևաններին՝ պնդելու, որ հայերը փաստում են դարեր շարունակ իրենց պետականության բացակայությունը:

Պետականության խնդիրներն ուսումնասիրելիս հանգում ենք այն համոզման, որ իբրև ազգի գոյության և զարգացման թիվ մեկ նախապայման այդ կարգավիճակը դասական իմաստով, իր բոլոր հատկանիշներով (ատրիբուտներով) պարտադիր չէ, որ մշտապես առկա լինի: Վերցնենք մեր դասական պետականության օրինակը՝ Բագրատունյաց Հայաստանը, զարգացած միջնադարում: Փորձենք, օրինակ, Աշոտ Երրորդ Ողորմածի կամ Գագիկ Առաջինի Հայաստանը համեմատել Ֆրանսիայում Լյուդովիկոս XIV-ի կամ Լյուդովիկոս XV-ի ժամանակաշրջանների հետ: Դրանք անհամեմատելի են: Կպարզվի, որ Բուրգունդիայի կամ Տոսկանայի դուքսերն ավելի զորեղ են եղել՝ չլինելով թագավորներ: Այնպես որ, թագավորի կարգավիճակը նկատի ունենալով՝ հնարավոր չէ հստակորեն տալ պետականության սահմանումը:

Հետազոտությունները բերում են այն համոզման, որ համաշխարհային պատմության հետ հայոց պատմությունը ոչ միայն շատ ընդհանուր աղերսներ ունի, այլև բազմաթիվ հարցերում ուղենիշ է դառնում նրա համար: Համաշխարհային պատմության պարբերացման հարցում գիտնականների մեծագույն մասը համերաշխվում է գոնե մեկ հարցում, այն է՝ կա հնադար՝ հին դարեր, միջնադար, նոր շրջան և նորագույն: Գուցե նորագույնի հետ խնդիրներ կան, երբ եվրոպական պատմագիտության մեջ նրանք նորն ու նորագույնը տեսնում են մեկ ընդհանուր շղթայում, դրանք չեն բաժանում միմյանցից: Բայց միաժամանակ նորագույն պատմություն, որպես այդպիսին, արևմտյան պատմագրության մեջ ևս օգտագործվում է:

Պարբերացման խնդիրն հայ հեղինակներից անդրադարձել են Ղուկաս Ինճիճյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Անտոն Գարագաշյանը, Ստեփան Պալասանյանը և ուրիշներ: Նրանց կարծիքով՝ դասական բաժանումը հետևյալն է. հին Հայաստան, միջնադար և նոր շրջան: Նորագույնի գաղափարը խորհրդային ժամանակներում հասկանալի է, որ կապվեց Ռուսաստանում 1917 թ. հեղափոխության, մեզանում՝ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ից Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի հետ: Խորհրդային ժամանակաշրջանում հին պատմությունը հասցվում էր մինչև V դարի սկիզբը: V դարից սկսվում էր միջնադարը, որը տևում էր մինչև XVIII դարի վերջը, ավելի ստույգ՝ 1801 թվականը: Ինչպես հայտնի է՝ 1801 թ. Հյուսիսային Հայաստանի մի քանի գավառներ

Լոռին, Շամշադինը, Ղազախը, Փամբակը, անցան ռուսական տիրապետության տակ. կործանվեց վրացական՝ Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը: Ստացվում էր, որ մեր հարևան ժողովրդի ողբերգությունը դարձել էր մեր պատմության նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը:

Նոր պարբերացումն արմատապես տարբերվում է խորհրդային ժամանակներում առաջարկվողից: Մինչ պետականության ժամանակահատվածը, բնականաբար, նախնադարն է: Ք. ա. III հազարամյակից սկսվում է պետական կազմավորումների դարաշրջանը: Շատ ուրախալի է, որ պատմաբանների, հնագետների, լեզվաբանների մոտեցումներն այդ հարցում միմյանցից էականորեն չեն տարբերվում: Ընդունված է, որ այդ կազմավորումները համադաշնությունների ձևով էին հանդես գալիս արդեն Ք. ա. III-II հազարամյակներում, ինչպես Արատտան, Էթիունին, Դիաուխին, Նաիրին, Հայասա-Ազգին, Արմե-Շուբրիան և այլն: Հայկական լեռնաշխարհում Ք. ա. IX դարում ասպարեզ իջած Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու, Վանի թագավորություն, Բիայնիլի) դառնում է առաջին միասնական պետությունը:

Միասնական պետականությունների պատմությունը հարատևում է մինչև 387 թ. Հայաստանի բաժանումը կամ 428 թ. Արշակունյաց արքայատոհմի անկումը: Բայց պետականությունը չի վերանում, մասնավորապես վաղ միջնադարում: Հայտնի է, որ համաշխարհային պատմության մեջ հին շրջանն ավարտվում է 476 թվականով՝ Հռոմեական կայսրության անկումով, և ապա սկսվում է միջնադարը: Մեզանում միջնադարն ավելի վաղ է սկսվում՝ քրիստոնեության ընդունումով: Գաղափարական նոր դաշտ է ի հայտ գալիս, և ամենակարևորը՝ սոցիալ-տնտեսական առումով փոփոխություն է տեղի ունենում. կա արդեն ավատատիրությունը, որն ուսումնասիրել և փառահեղ ձևով ներկայացրել է Նիկողայոս Ադոնցը: Այստեղ խնդիր չկա, որ միջնադարը մեզանում սկսում է IV դարում:

Վաղ միջնադարում պետականությունը 428 թ. հետո չի վերանում: Այն թագավորից անցնում է նախարարներին, ինչպես վկայում է Եղիշեն, այնուհետև գոյատևում VI-VII դարերում՝ մինչարաբական ժամանակահատվածում, և ինչու չէ՝ նաև արաբական շրջանում՝ հատկապես 652 թվականից հետո: Ինքնավար Հայաստանը պահպանում է իր գոյությունը Արմինիա-Էրմենիստան վարչական միավորի տեսքով: Այդ պարագայում պետականության շատ ու շատ հատկանիշներ պահպանվում են, և դրանք չեն վերանում ընդհուպ IX դարի կեսերը, այսինքն՝ լիարժեք պետականության՝ թագավորության տեսքով նրա վերականգնումը:

X-XIV դարերը զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանն են: XIV դարի վերջին Կիլիկիայի հայկական թագավորության կործանումով ավարտվում է հայոց պետականության և միջնադարի զարգացած ժամանակահատվածը: Ուշ միջնադարը՝ XVI դարից մինչև XVII դարի կեսերն ընկած օտար տիրապետությունների ժամանակահատվածը, իսկական մղձավանջի շրջափուլ է: Դրանով ավարտվում է միջնադարը:

Գիտենք, որ համաշխարհային պատմության նոր շրջանի սկիզբը կապում են կա՛մ XVI դարի երկրորդ կեսի նիդեռլանդական, կա՛մ XVII դարի 40-60-ական թվականների անգլիական հեղափոխությունների հետ: Մեզանում երկար քննարկումներից հետո ընդունվեց այն տեսակետը, որի համաձայն՝ ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայոց պատմության ընդգրկած ժամանակահատվածի կապակցությամբ մոտեցումները համընկնում են. միջնադարի և նոր շրջանի սահմանագիծը XVII դարի կեսն է: Մեր պարագայում՝ ավարտվում են թուրք-պարսակական արյունալի ու երկարատև պատերազմները, որոնցից հետո ծավալվում են հայ ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնք հատկապես նոր թափ են ստանում 1677 թ.՝ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի Էջմիածնում հրավիրած գաղտնի ժողովից հետո:

Հատկանշական է, որ նոր ժամանակներում, մասնավորապես XVII-XVIII դարերում հայոց պետականությունը մելիքությունների տեսքով ունենում է իր նոր, բայց շատ հստակ դրսևորումները: 1724 թ. Սյունիքի Դավիթ Բեկի իշխանությունը ճանաչվում է պարսից շահ Թահմազ Երկրորդի կողմից: 1736-1747 թթ. Նադիր շահը Արցախի հինգ մելիքությունները միավորում է մեկ՝ Խամսայի մելիքության մեջ: XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը հասնում է այնպիսի մակարդակի, երբ ժամանակի նշանավոր գործիչները (Մովսես Սարաֆյան, Հովսեփ Արղության, Հովհաննես Լազարև, Հովսեփ Էմին, Շահամիր Շահամիրյան, Մովսես Բաղրամյան) առաջ են քաշում հայկական պետականության վերականգնման վերաբերյալ նախագծեր: Ընդ որում, հայ ազատագրական միտքն առաջադրում է նաև աշխարհում այդ ժամանակ եզակի՝ կառավարման հանրապետական համակարգ ստեղծելու գաղափարներ:

Նոր դարաշրջանի փուլերից է XIX դարի երկրորդ կեսը, երբ Արևելյան Հայաստանում պետականությունների շառավիղներն իսպառ վերանում են: Ռուսական տիրապետության ժամանակ հայկական ինքնավարության վերջին նշույլներն ու շառավիղները վերանում են 1840 թ. Հայկական մարզի վերացումով, որը, այնուամենայնիվ, որոշ ինքնավարության տարրեր պարունակող միավոր էր. ուներ դրոշ, զինանշան, հայկական անուն և այլն: 1849 թ. Երևանի նահանգի ստեղծումով Արևելյան Հայաստանում վերջնականապես արմատախիլ են արվում պետականության բոլոր, անգամ նվազագույն դրսևորումները: Բայց որքան անհավատալի է, Արևմտյան Հայաստանում՝ Մոկսում, Շատախում, Մասունում, ինչպես նաև Կիլիկիայում, հատկապես Ջեյթունում, դրանք ինքնավարությունների ձևով դեռևս պահպանվում են:

Ե՞րբ է ավարտվում պատմության նոր դարաշրջանը. եթե համաշխարհային պատմության մեջ այն 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին կնքված Կոմպիենյան հաշտությամբ Առաջին աշխարհամարտի ավարտն է, ապա հայոց նոր պատմության պարագայում տրամաբանական է այդ ժամանակը համարել 1918 թ. մայիսի երկրորդ կեսը՝ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը: Հենց այդ հերոսական կռիվների բոցերում մայի-

սի 28-30-ին Հայաստանի Հանրապետության ծնունդը պետք է դիտել իբրև նորագույն պատմության սկզբնավորում:

Վերջապես, 1918 թ. մայիսի 18-ից սկսված նորագույն ժամանակաշրջանը կարելի է տրոհել երեք փուլի՝ Առաջին հանրապետության շրջանի (1918-1920), որն անկախ պետականության փուլն է: Երկրորդը՝ անկախ, սոցիալիստական հանրապետության շրջանն է (1920 թ. դեկտեմբերի 2-1922 թ. մարտի 12), երբ սոցիալիստական խորհրդային Հայաստանը հարաբերականորեն անկախ պետություն էր, ուներ անգամ արտաքին քաղաքականություն վարելու որոշ հնարավորություններ: Բայց այդ հարաբերական ինքնուրույնությունը վերացվեց 1922 թ. մարտի 12-ին Անդրդաշնության, ապա վերջինիս կազմում՝ նույն տարվա վերջին ԽՍՀՄ-ում Հայաստանի ընդգրկմամբ:

Պայմանականորեն Խորհրդային Հայաստանի պատմության հաջորդ շրջափուլը կարելի է համարել 1936-1991 թթ., երբ այն ձեռք բերեց միութենական հանրապետության կարգավիճակ և որոշ չափով ապահովեց ներքին ինքնուրույնությունը:

Հայոց նորագույն պատմության արդի փուլի սկիզբը նշանավորվեց 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Գերագույն խորհրդի կողմից անկախության հռչակագրի ընդունումով, որի տրամաբանական զարգացումը հանգեցրեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի անկախության հանրաքվեին ու սեպտեմբերի 23-ին անկախության հռչակմանը: Հայոց նորագույն պատմության արդի փուլը կարևորվեց նաև 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումով:

Երվանդ Մարգարյան

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները նոր էջ բացեցին համաշխարհային պատմության մեջ: Հսկայական քաղաքակրթական շերտեր տեղաշարժեղան, կատարվեց այն, ինչ, ըստ Արիստոտելի, երբեք չէր կարող լինել. Արևմուտքն ու Արևելքը միաձուլվեցին: Աշխարհը հայտնվեց արմատական փոփոխությունների շեմին, որոնց, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, Արևելքն ավելի պատրաստ էր, քան Արևմուտքը: Այդ փոփոխությունների արդյունքում Արևելքում անշեղորեն սկսեց ձևավորվել նոր՝ համադրական (իր առանձին դրսևորումներում՝ էկլեկտիկ) քաղաքակրթություն, որը պատմագիտության մեջ հայտնի է «հելլենիստական» անվամբ: Դրան հակառակ Հելլադան, իր մեջ արմատական վերափոխման և ինքնարարման ուժ չգտնելով, անընդունակ գտնվեց դիմակայելու նոր դարաշրջանի մարտահրավերներին: Պոլիսային արժեքների վրա խարսխված Pax Hellenica-ն սկսեց դանդաղ ընթանալ դեպի

մայրամուտ, մի բան, որ օրինաչափ էր և անխուսափելի: Հունական քաղաք-պետությունների բնակչության ստեղծագործ հատվածը սկսեց լքել հայրենիքը և տեղափոխվել Արևելք, որտեղ կերտվում էր նոր աշխարհը: Հունական մտահոգևոր աշխարհն իր հետագա գոյընթացը շարունակեց գլխավորապես Արևելքում: Ալեքսանդրիան, Անտիոքը, Պերգամոնը, Դուռա-Եվրոպոսը, Տիգրիսի Մելնկիան, Պալմիրան, Սամոսատը, Մաժակը, Արտաշատն ու Տիգրանակերտը դարձան «հոգևոր Աթենքի» արժանի ժառանգորդները:

Ու թեև Հելլադայի թոշնումից հետո Արևմուտքում գոյացած քաղաքակրթական բացը մասամբ լրացրեց աշխարհակալ Հռոմը, որն իրեն հռչակել էր հելլենական մշակութային ավանդույթների իրավահաջորդ, Արևելքը շարունակում էր թողարկել արժեքներ, որոնց ներազդեցությունը աշխարհի մտահոգևոր դաշտի վրա նույնքան մեծ էր, որքան Պլատոնի և Արիստոտելի, Սոփոկլեսի և Եվրիպիդեսի, Ֆիդիասի և Պրաքսիտելի ազդեցությունը: Թեև Հռոմեական կայսրության լայնարձակումը խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ Արևելքի տնտեսական և մշակութային կյանքի համար՝ ժամանակավորապես խաթարելով հելլենիստական քաղաքակրթության սահուն ընթացքը, այնուամենայնիվ արևելյան քաղաքակրթություններն ավելի կենսունակ գտնվեցին և հետագայում շարունակեցին իրենց բնականոն զարգացումը:

Արդեն Ք. ա. I դարում նվաճված հելլենիզմն ինքը սկսեց նվաճել նվաճող հռոմեացիներին մշակույթի և տնտեսական ավելի արդյունավետ համակարգի շնորհիվ: Հռոմեական օպտիմատական գործիչներն անընդհատ տրտնջում էին, որ հունաարևելյան բարքերը քայքայիչ ազդեցություն են ունենում հռոմեական ոգու և ավանդական արժեհամակարգի վրա: Սակայն Արևմուտքի աստիճանական յուրացումը հելլենիզմի կողմից կասեցվեց բարբարոս ցեղերի զավթողականության պատճառով: Նվաճելով Արևմտյան Հռոմեական կայսրության գրեթե ամբողջ տարածքը՝ գերմանները մերժեցին հելլենիստական քաղաքակրթության համարյա բոլոր ձեռքբերումները (բացառությամբ քրիստոնեության)՝ պահպանելով, սակայն, ապագա Հռոմի ոգին սերունդների համար: Դրանով Արևմուտքը վերջնականապես հակադրվեց Արևելքին: Ինչ վերաբերում է Արևելքին, ապա այստեղ «քաղաքակրթական ճեղքում» (split civilization) տեղի չունեցավ, և հելլենիզմը ոչ միայն պահպանեց իր երբեմնի դերակատարությունը, այլև շարունակեց էվոլյուցիոն ընթացքը՝ ծնելով նոր քաղաքակրթական երևույթներ: Այսպես, հելլենիստական մայր քաղաքակրթության հիմքից անջատվեցին մի քանի դուստր քաղաքակրթություններ և ենթաքաղաքակրթություններ: Մրանց մեջ առանձնանում են այնպիսի քրիստոնեական քաղաքակրթություններ, ինչպիսիք են բյուզանդական, ասորական, միջնադարյան հայկական, ռուսական և մի քանի այլ համադրական քաղաքակրթություններ: Սակայն պատմության որոշ տեսաբաններ հելլենիստական մայր քաղաքակրթությունից արտադրյալ երևույթ են համարում նաև արաբական իսլամական քաղաքակրթությունը:

Նախահելլինիզմ

Մեր կարծիքով հելլենիզմի պատմական հոլովույթը կարելի է բաժանել չորս փուլերի: Առաջին փուլը պայմանականորեն անվանեցինք **հունա-մակեդոնական** կամ **դասական հելլենիզմ**: Այն ընդգրկում է Ք. ա. IV-II դդ. (մոտավորապես՝ 333-189 թթ.): Դա հունա-մակեդոնական և արևելյան քաղաքակրթական ավանդույթների պարզ փոխազդեցության և փոխներթափանցման շրջան էր: Այդ ընթացքում ձևավորվեցին քաղաքակրթական նոր ձևեր, որոնք ապահովեցին սահուն անցում հաջորդ՝ երկրորդ փուլին: Այն ընդգրկում է Ք. ա. II-I դդ. (189-31 թթ.): Այս փուլը կարելի է բնորոշել որպես դասական հունա-մակեդոնական հելլենիզմի աստիճանական մարման դարաշրջան, որին գալու էր փոխարինելու հելլենիզմի մեկ այլ ձև, որը մենք պայմանականորեն անվանում ենք **արևելյան** կամ **տեղային**: Այդ դարաշրջանի բնորոշ դրսևորումներից է արևելյան և նախորդ շրջանում ձևավորված հելլենիստական քաղաքակրթական արժեքների համադրությունը: Դարաշրջանը համընկավ Առաջավոր Ասիայում հռոմեական էքսպանսիայի բարձրակետի և դասական Հռոմեական հանրապետությունը պրինցիպատի վերաճելու գործընթացի հետ: Այդ ժամանակ ավելի վառ, քան երբևիցե, դրսևորվեցին հելլենիզմի գլխավոր քաղաքակրթական առանձնահատկությունները՝ համադրականության և այլացման ձգտումը: Վերջիններս արտահայտվեցին մարդկային գործունեության գրեթե բոլոր ոլորտներում՝ քաղաքական, իրավական, տնտեսական և հոգևոր: Հելլենիզմի այս փուլը մենք անվանել ենք **հռոմեա-հելլենիստական** (Ք. ա. 31-Ք. հ. 313 թթ.):

Հոգևոր համադրականության և այլացման բնորոշ օրինակներից էր միհրականությունը՝ ժամանակի թերևս ամենահզոր կրոնախմբաստասիրական շարժումներից մեկը: Միհրականությունը ձևավորվել և շատ թե քիչ ավարտուն ձև է ստացել Հռոմեական աշխարհի սահմանային գոտում և սահմանային դարաշրջանում՝ Ք. ա. I-Ք. հ. I դդ.: Ընդհուպ IV դարի երկրորդ կեսը այդ կրոնաբարոյախոսական համակարգը իր հավասարը չի ունեցել ամբողջ Հռոմեական աշխարհում: Լինելով հելլենիստական դարաշրջանի ծնունդ՝ տվյալ հոգևոր շարժումը ներառել է արևելյան շատ պաշտամունքների ավանդույթները և հունական գնոստիցիզմի որոշ տարրեր: Միհրականության գերիշխումը համընկավ հելլենիստական դարաշրջանի երրորդ փուլի հետ, որն անվանել ենք հռոմեական հելլենիզմ, այսինքն՝ հելլենիզմ ներքաշված Pax Romana-ի շրջանակների մեջ: Այն ավարտվում է վերջին միհրական կայսր Հուլիանոս Ուրացոդի մահվամբ: Հունական դրամայի հերոսի նման նա ի սկզբանե գիտակցում էր իր աստվածամարտության ունայնությունն ու դատապարտվածությունը: Նրա մահը ամբողջ աշխարհում ընկալվեց որպես միհրական հերոսական «կողա» և անտիկ հելլենիզմի մայրամուտ: Դրանից հետո այլևս ոչ ոք ոչինչ չէր կարող կասեցնել մեկ այլ՝ ծագմամբ նույնպես հելլենիստական կրոնաբարոյախոսական համակարգի՝ քրիստոնեության հաղթական երթը, որով սկսվում է հելլենիզմի չորրորդ՝ **վաղ քրիստոնեական փուլը** (313-451 թթ.): Մա-

կայն միհրականության երկար և բարդ ուղին նշանակալի հետք թողեց պատմության մեջ և դարձավ ժամանակակից շատ կրոնական համակարգերի կարևոր բաղադրամասը:

Արտաշես Շահնազարյան *պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ*

Հայոց պատմությունը համաշխարհային պատմության բաղկացուցիչ մասն է և աշխարհի քաղաքակիրթ ժողովուրդների անցած պատմական ուղու հետ բազմաթիվ աղերսներ ու ընդհանրություններ ունի: Սակայն, մեր ժողովուրդը, արտաքին գործոններով պայմանավորված, իբրև էթնիկ հանրություն ձևավորվելուց ի վեր, հաճախ զուրկ է եղել իր պատմությունն ինքնուրույն և բնականոն հունով կերտելու հնարավորությունից: Դա ոչ միայն խոչընդոտել է նրա պատմական տրամաբանական զարգացումը, այլև հաճախ այն հետ նետել: Այս իրողությունը, ի թիվս այլ գործոնների, մեծապես դժվարացնում է Հայոց պատմության գիտական պարբերացումը, ինչի վկայությունն են դրա շուրջ մինչ այժմ (1925, 1947, 1951, 1992 թթ.) տեղի ունեցած բանավեճերն ու այսօրվա գիտաժողովը:

Չնայած իմ բուն ասելիքը Հայոց միջնադարյան պատմության ժամանակագրական սահմաններին ու պարբերացմանն է նվիրված, հիմնահարցի համապարփակ քննության շահերից ելնելով, ինձ թույլ եմ տալիս հպանցիկ անդրադառնալ դրան նախորդող հին ժամանակաշրջանին սերտորեն աղերսվող այնպիսի կարևորագույն խնդրի, ինչպիսին Հայաստանում ստրկատիրական հասարակարգի գոյությունն է: Եթե Ն. Ադոնցը, Խ. Սամվելյանը և ուրիշներ ժխտում էին հին Հայաստանի ստրկատիրական երկիր լինելը, ապա Ս. Երեմյանը գտնում էր, որ այդ ժամանակ Հայաստանն իր տնտեսական և սոցիալական բնույթով առաջավորասիական ստրկատիրական հասարակության մասն էր, որի բնորոշ կողմն էր արևելյան համայնքը:

Վերջին հանգամանքը վկայում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանում գոյության ունեին ստրկատիրական հարաբերություններ, որոնք հեռու էին դասական համարվելուց: Մինչև IV դարի սկզբները Մեծ Հայքի՝ ըստ աշխարհների վարչական բաժանումը ևս, ինչպես ճիշտ նկատել է Բ. Հարությունյանը, հիմք է տալիս պնդելու, որ այդ ժամանակ հասարակության բնույթն ընդհանուր առմամբ ստրկատիրական էր: Այդ վարչական բաժանումը ճեղքեր տվեց IV դարի սկզբներին՝ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց շատ չանցած, և Խոսրով II Կոտակի (330-338) օրոք ավատատիրական հասարակությանը հատուկ վարչական բաժանման համակարգը, որի հիմքում ընկած էր նախարարական տիրույթը, տիրապետող էր դարձել:

Անշուշտ, այդ իրողությունը բնավ չի նշանակում, թե մինչև IV դարը Հայաստանում ավատատիրական հարաբերությունները նախորդ հասարակության ընդերքում չէին զարգանում: Դրանք ոչ միայն զարգանում էին, այլև հատկապես արագացան Արշակունիների, իսկ III դարի երկրորդ կեսին՝ Հայաստանում իշխած Սասանյան արքայատոհմի ներկայացուցիչների ոչ ժառանգական գահակալման ժամանակ ու հետևանքով: Հայաստանում իրենց դիրքերն ամրապնդելու նպատակով նրանք ստիպված էին լինում Հայոց ավագանուն առանձնաշնորհումներ տալ: Այդ պատճառով աստիճանաբար ժառանգական էին դառնում ոչ միայն արքունի պաշտոնները, այլև ավագանուն որպես ավատ տրված երկրամասերն ու ի կառավարումն հանձնված գավառները, որոնք վերածվում էին տոհմական տիրույթների: Դրանց բնակիչները, հողին ամրացվելով, իրենց հերթին հայտնվում էին կախյալ իրավիճակում: Այսպիսով, ավատատիրական հարաբերությունները Հայաստանում քայլ առ քայլ խորանում էին և հաղթանակեցին III-IV դարերի սահմանագծին: Այդ իրողության փաստումն էր IV դարի սկզբին քրիստոնեության պետականորեն ընդունումը, ինչը, ի թիվս այլ խնդիրների, նպատակ ուներ գաղափարապես հիմնավորելու երկրում ավատատիրական հարաբերությունների հաստատումը և դրանով իսկ փաստելու Հայոց պատմության թևակոխումը միջնադարի ժամանակաշրջան: Մծբինի 298 թ. 40-ամյա պայմանագրով երկրում հաստատված խաղաղությունն իր հերթին նպաստեց ավատատիրության հետագա զարգացմանը:

Հարկ է նաև նկատել, որ ավատատիրական հարաբերությունները Հայաստանում ավելի արագ զարգացան, քան հարևան երկրներում, ինչն ավատատիրական անջատողականությամբ պայմանավորված, ի թիվս այլ գործոնների, խիստ բացասաբար ազդեց Հայոց պետականության ապագայի վրա:

Իմ կարծիքով՝ Հայոց պատմության միջնադարի ժամանակաշրջանը բաժանվում է երեք շրջափուլի՝ 1. վաղ միջնադար (III-IV դարերի սահմանագիծ-IX դարի կեսեր), 2. զարգացած միջնադար (IX դարի կեսեր-XIV դարի կեսեր), 3. ուշ միջնադար (XIV դարի կեսեր-XVIII դարի կեսեր): Այդ շրջափուլերն իրենց հերթին բաժանվում են երեքական ենթափուլերի: Վաղ միջնադար՝ ա) III-IV դդ. սահմանագիծ-428 թ. (քրիստոնեության ընդունում, գրերի ստեղծում, հայ մշակույթի աստիճանական ազգայնացում ու ինքնուրույնացում, բնատնտեսության հաստատում, քաղաքային կյանքի անկում, նախարարական համակարգի կազմավորում ու զարգացում, Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանում, պետականության անկում), բ) 428-700 թթ. (հայ մշակույթի ոսկեդար, նախարարական համակարգի ամրապնդում, ազատագրական պայքարի ծավալում, Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանում, երկրի ներքին ինքնուրույնության վերականգնում), գ) 700 թ.-IX դարի կեսեր (արաբական տիրապետություն, ազատագրական պայքար, նախարարական համակարգի աստիճանական

քայքայում, ինչը նկատելի է անգամ ժամանակի պատմիչների երկերում «նախարար» եզրույթն աստիճանաբար «իշխան»-ով փոխարինվելով):

2. Չարգացած միջնադար՝ ա) IX դարի կեսեր-XI դարի կեսեր (պետականության վերականգնում, ավատատիրական հարաբերությունների բնականոն զարգացում ու խորացում, ավատատիրական մասնատվածություն, տնտեսական վերելք, քաղաքային կյանքի զարգացում, աշխատանքի հասարակական բաժանում), բ) XI դարի կեսեր-XII դարի վերջ (սելջուկյան տիրապետության հաստատում, երկրի բնականոն զարգացման խաթարում, ավատատիրական հարաբերությունների հետընթաց, իշխանական տների քայքայում, Ռուբինյանների իշխանության առաջացում, թագավորության հռչակում, Կիլիկիայում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացում), գ) XII դարի վերջ-XIV դարի կեսեր (նոր իշխանական տների առաջացում ու վերելք և Չաքարյանների իշխանության ստեղծում, առևտրավաշխատուկան կապիտալի առաջացում, Կիլիկիայում և Հայաստանում ավատատիրական հարաբերությունների հետագա խորացում, մոնղոլական տիրապետության հաստատում, հայ իշխանական տների աստիճանական քայքայում ու պարոնտիրության ինստիտուտի առաջացում, Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Իլխանության անկում):

3. Ուշ միջնադար՝ ա) XIV դարի կեսեր-XVI դարի կեսեր (եկվոր քոչվորական ցեղերի տիրապետություն և նրանց խորթ ու հետամնաց ռազմավատատիրական կացութաձևի պարտադրում, տնտեսական խոր անկում, 1441 թ. կաթողիկոսական աթոռի՝ Էջմիածնում վերահաստատում, 1460-ական թթ. հայոց պետականության վերականգնման փորձեր, գրատպության սկիզբ, Էջմիածնի 1547 թ. ժողով, հայ պետականության մնացուկների առկայություն, թուրք-պարսկական պատերազմների առաջին փուլ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև, Հայաստանի առաջին բաժանում), բ) XVI դարի կեսեր-XVII դարի կեսեր (Սեբաստիայի 1562 թ. ժողով, թուրք-պարսկական պատերազմների երկրորդ փուլ, բռնագաղթ, երկրի տնտեսական հետագա անկում, Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև Հայաստանի երկրորդ բաժանում), գ) XVII դարի կեսեր-XVIII դարի կեսեր (համեմատաբար խաղաղ պայմաններ, տնտեսական ու մշակութային կյանքի աշխուժացում, առևտրական կապիտալի առաջացում ու զարգացում, Կանդիայի պատերազմ, Էջմիածնի 1677 թ. ժողով, Իսրայել Օրի, հայ ազատագրական շարժման աշխուժացում և դրա՝ արևմտյան կողմնորոշումից ռուսականին անցնելու առաջին քայլեր, 1720-1730-ական թթ. սկզբներին ազատագրական պայքար, ինքնավար հայկական մելիքությունների ու իշխանությունների առկայություն):

Սրանով հայոց պատմության միջնադարի ժամանակաշրջանն ավարտվում է, որին հաջորդում է նոր պատմության փուլը: Դրա հայտանիշներն են XVIII դարի երկրորդ կեսին (ավելի ստույգ՝ 1770-1780-ական թթ.) հայոց սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային կյանքն արտա-

ցուող պատմագրության՝ միջնադարից նոր շրջան անցնելը, երբ հայ պատմագրության մեջ աստիճանաբար արմատավորվում են պատմության շարադրման միջնադարյան ժամանակաշրջանից էապես տարբերվող սկզբունքներ: Դրա վառ վկայությունն են Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակը» և Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմությունը», որոնք զգալիորեն հեռու են միջնադարյան աշխարհընկալումից և կրում են ժամանակի արևմտաեվրոպական հասարակական-քաղաքական ու գիտական մտքի ակնհայտ ազդեցությունը: Եթե բուն երկրում ազատագրական շարժումը, մի շարք գործոններով պայմանավորված, 1730-ական թվականներից հետո վայրէջք ապրեց, ապա Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախներում, որտեղ կենտրոնացած էին հայության գործարար և առաջադեմ շերտերը, այն, 1760-ական թվականներից բուռն վերելք ապրելով, որակական նոր փուլ թևակոխեց:

Հովսեփ Էմինի, Հովնան Եպիսկոպոսի, Մովսես Սարաֆյանի, Մաղրասի խմբակի անդամների, Հովհաննես Լազարյանի, Հովսեփ Արղությանի և այլոց ջանքերով հայ ազատագրական շարժումը, ի տարբերություն միջնադարյան ժամանակաշրջանի, վերջնականապես կողմնորոշվեց դեպի Ռուսաստան, ինչն ավելի իրատեսական էր: Գաղթաշխարհի հայ առևտրական կապիտալն առաջին քայլերը կատարեց արդյունաբերականի վերածվելու գործում: Ինչպես ճիշտ նկատել է Վ. Դիլոյանը, գաղութահայ բուրժուազիան գրատպության գործն իր ձեռքը վերցրեց և հրատարակությունների միջոցով սկսեց մշակել ու տարածել սեփական շահերից բխող գաղափարներ, որոնք տվյալ ժամանակահատվածի համար առաջադիմական ու բնութագրական էին: Դրա շնորհիվ հատկապես հնդկահայ գաղթաշխարհում արմատավորվեցին եվրոպական լուսավորական գաղափարները՝ ի դեմս «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակի», «Որոգայթ փառացի» ու «Նշավակի»: Դրանց և հատկապես «Որոգայթ փառացի» արծարծած դրույթների հիման վրա Շահամիր Շահամիրյանը մշակեց հայ-ռուսական դաշնագրի իր նախագիծը, որը նախատեսում էր Ռուսաստանի օգնությամբ հանրապետական կարգերով հայկական բուրժուական պետության ստեղծում, ինչը բնորոշ է նոր ժամանակաշրջանին: Ուշագրավ է, որ «Նշավակը», հայապահպանության նպատակներ հետապնդելուց զատ, ազգությունը դիտարկում է այդ հասկացության ոչ թե միջնադարյան, այլ նոր ժամանակների ընկալմամբ՝ դավանանքից բացի հաշվի առնելով ազգային ինքնության մյուս բաղադրամասերը: Բնութագրական է, որ Հովհաննես Լազարյանի մասնակցությամբ կամ առնվազն գիտությամբ, ըստ Հովսեփ Արղությանի կազմած նախագծի, Ռուսաստանի հովանու ներքո ստեղծված հայկական պետությունը չնայած թագավորություն էր լինելու, սակայն այնտեղ ճորտատիրական հարաբերությունները բացառվելու էին: Ասվածը հիմք է տալիս պնդելու, որ հայոց պատմությունն իր զարգացման նոր ժամանակաշրջան է թևակոխել XVIII դարի կեսերին:

Ֆելիքս Մովսիսյան
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Միջնադարում համաշխարհային պատմության ամբողջ ընթացքը դիտարկվում էր չորս միապետությունների տեսքով՝ ասորա-բաբելական, միդա-պարսկական, հունա-մակեդոնական և հռոմեական: XV-XVI դարերում իտալական հումանիստներն առաջին անգամ ձևակերպեցին միջնադար (medium oevum) հասկացությունը՝ ի հակադրություն անտիկ (antiquitas) դարաշրջանի, և առաջ քաշեցին նոր ժամանակի սկզբնավորման մասին գաղափարը: XVII դարի երկրորդ կեսում արևմտաեվրոպական համալսարաններում համաշխարհային պատմության բաժանումը անտիկ, միջնադար և նոր ժամանակների դարձավ ավանդական, թեպետ վերջինիս սկիզբը պատմագիտական քառուղիներում ընկալվում էր տարբեր կերպ: Մասնավորապես, եկեղեցական և պահպանողական ազնվականական գրականությունում, շնորհիվ գերմանացի պատմաբան Քրիստոֆ Քելլերի աշխատությունների, երկար ժամանակ գերիշխող էր այն կարծիքը, որ նոր ժամանակը սկսվում է 1453 թ.՝ Կոստանդնուպոլսի գրավմամբ և Բյուզանդիայի անկմամբ:

XIX դարի սկզբում գերմանացի ականավոր փիլիսոփա Գ. Հեգելը նոր ժամանակի (Die neue Zeit) սկիզբը համարում էր Ռեֆորմացիան¹: Նախահեղափոխական ռուսական լիբերալ պատմագրությունը, ի դեմս Ն. Բ. Կարենի, նոր ժամանակի սկիզբը նույնպես համարում էր Հումանիզմն ու Ռեֆորմացիան: XIX դարում, հատկապես ամերիկյան պատմագրությունում համաշխարհային պատմության պարբերացման ձևավորված մոտեցումներից մեկը նոր ժամանակի սկիզբը համարում էր աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունները: Նման ձևով էր սույն հարցը դիտարկում նաև ռուս աշխարհագետ, պատմաբան և սոցիոլոգ Լ. Բ. Մեչնիկովը:

Ֆրանսիական պատմագիտությունում ամրագրված է այն կարծիքը, որ XVIII դարի ֆրանսիական հեղափոխությանը հաջորդած ժամանակաշրջանը հարկ է համարել ժամանակակից պատմություն:

Անգլիական պատմական գիտությունում մեր օրերում նոր ժամանակների պատմության վերաբերյալ գործածվում են հետևյալ եզրույթները՝ «Modern history» (նոր պատմություն), «Contemporary history» (ժամանակակից պատմություն) և «Recent history» (օրերս տեղի ունեցած պատմություն, վերջերս կատարված պատմություն):

Ժամանակակից պատմական գիտությունում նոր և նորագույն պատմության պարբերացման վերաբերյալ շրջանառվում են չորս հիմնական տեսություններ՝ մարքսիստական, քաղաքակրթությունների, տեխնոգեն քաղաքակրթությունների և աշխարհաքաղաքական:

---

¹ Տե՛ս Գեգել, Сочинения, М.-Л., 1955, т. VIII:

Մարքսիստական պատմագրությունը նոր պատմությունը բաժանում է երկու փուլի. 1640-1871 թթ.՝ անգլիական հեղափոխությունից մինչև Փարիզի կոմունա, և 1871-1917 թթ.՝ Փարիզի կոմունայից մինչև հոկտեմբերյան հեղափոխություն:

Քաղաքակրթությունների կամ կենսական փուլերի տեսությունը համաշխարհային պատմության պարբերացումը ներկայացնում է միմյանց հաջորդող հետևյալ փուլերով՝ ծագում, զարգացում, ծաղկում և անկում: Այս տեսությունը նոր պատմության սկիզբը համարում է XV-XVI դարերը, երբ տեղի է ունենում ինդուստրիալ քաղաքակրթության տարրերի սաղմնավորում միջնադարյան ավանդական քաղաքակրթության համակարգի ծաղկման և դրան հաջորդող ճգնաժամի փուլում:

Տեխնոգենային քաղաքակրթության տեսությունը ևս համաշխարհային պատմության նոր ժամանակի սկիզբը համարում է XV-XVI դարերը, որոնք դիտարկում են որպես տնտեսական կացութաձևի և սեփականության ձևի ավանդական հավասարակշռության ձևափոխման, նոր տնտեսության ի հայտ գալու, տնտեսական նոր հոգեբանության, կուտակման և շահույթի ոգու ժամանակաշրջան:

Աշխարհաքաղաքական տեսությունը համաշխարհային պատմությունը պարբերացնում է գիտական շրջանառության մեջ դնելով ավանդական աշխարհաքաղաքականություն, նոր աշխարհաքաղաքականություն (աշխարհատնտեսություն) և նորագույն աշխարհաքաղաքականություն (աշխարհափոփոխություն) հասկացությունները¹:

Այս տեսությունը նույնպես համաշխարհային պատմության մեջ նոր ժամանակի սկիզբը համարում է XV դարի վերջ-XVI դարը, այն է՝ աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների և առաջին գաղութային տերությունների ժամանակաշրջանը:

Նոր պատմության սկզբնավորման վերաբերյալ վերը նշված չորս տեսությունների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանցից միայն մարքսիստական կացութաձևային տեսությունն է նոր ժամանակի սկիզբը համարում XVII դարի անգլիական հեղափոխությունը: Մյուս երեքը միակարծիք են այն հարցում, որ միջնադարի, նոր և ժամանակակից պատմությունների ժամանակագրական սահմանները պայմանավորված չեն մեկ իրադարձությամբ: Այս տեսությունները սկզբունքային նշանակություն են տալիս բացառապես համաշխարհային պատմության այդ փուլերի իմաստային մեկնաբանությանը՝ նոր ժամանակի սկիզբը համարելով XV-XVI դարերը:

Համաշխարհային պատմության մեջ նոր ժամանակի սկզբնավորման հարցում գոյություն ունի որոշակի ընդհանրություն թե՛ Արևմուտքի և թե՛

---

¹ Տե՛ս Дергачев В. А., Геополитика, М., 2004:

Արևելքի երկրների համար: Ընդհանուր առմամբ դա գաղութային համակարգի ձևավորումն է, որի շրջանակներում Արևմուտքի մի խումբ երկրներ և Արևելքի կախյալ երկրների ճնշող մասը մարդկության պատմության մեջ առաջին անգամ կազմեցին միասնական համաշխարհային տնտեսություն՝ միասնական համաշխարհային տնտեսական ձևավորող շուկայի հենքի վրա:

Այս մոտեցումը բավականաչափ տարածված և ընդունված է արևմտյան պատմական գիտությունում: Այն նոր ժամանակի միասնական պատմական տարածության սկզբնավորումը համարում է աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների, կապիտալի նախնական կուտակման, Վերածննդի և Ռեֆորմացիայի ազդեցության տակ ավանդական սոցիոմշակութային միջավայրի կերպարանափոխության դարաշրջանը: Այս շրջանում աշխարհն էապես փոխվեց, տեղի ունեցան տնտեսական, քաղաքական, սոցիոմշակութային հսկայական առաջընթաց և նոր զարգացումներ: Նման տեսակետն ընդունելի է դարձել նաև ռուսական ժամանակակից պատմագիտությունում և տեղ գտել Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրների նոր պատմությանը նվիրված բուհական դասագրքերում¹, որոնցում համաշխարհային պատմության նոր ժամանակը սկզբնավորվում է XV-XVI դարերով: Ինչ վերաբերում է նոր ժամանակի ավարտին, ապա արևմտյան պատմագիտությունը դա համարում է XIX-XX դարերի սահմանաբաժանը՝ մոնոպոլիստական կապիտալիզմի կամ ինվերիալիզմի դարաշրջանը:

Ժամանակակից եվրոպական, ռուսական և հայ պատմագետները հատկապես նոր և նորագույն պատմությունների սահմանաբաժան են համարում Առաջին աշխարհամարտի վերջը: Եթե այլոց համար դա 1918 թ. նոյեմբերն է, ապա հայ պատմագիտության համար՝ 1918 թ. մայիսը՝ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը: Անվիճելի է, որ հայոց պատմությունը համաշխարհային պատմության բաղկացուցիչ մասերից է: Հետևաբար, նրա պարբերացումը պետք է համահունչ լինի համաշխարհային պատմության այն պարբերացմանը, որն ընդունված է ժամանակակից արևմտյան պատմագիտությունում: Այս իմաստով հայոց պատմության նոր ժամանակի սկիզբը XV-XVI դարերով դիտարկելը միանգամայն տրամաբանական է, թեպետ աշխարհագրական հայտնագործությունները և Ռեֆորմացիան մեր պատմության հետ անմիջական առնչություններ չեն ունեցել: Դա պայմանավորված է նրանով, որ Հայաստանը ծովային երկիր չէ և աշխարհագրական հայտնագործությունների ոլորտում ընդգրկվել չէր կարող: Բացի այդ, Հայաստանն աշխարհի հնագույն քաղաքակրթություններից մեկն է, որտեղ կրոնական շար-

---

¹ Сг' u Пономарев М. В., Смирнов С. Ю., Новая и новейшая история стран Европы и Америки, ч. 1, М., 2000; Новая история стран Европы и Америки. XVI-XIX века, ч. 1, под ред. А. М. Родригеса, М. В. Пономарева, М., 2005; Новая история стран Европы и Америки, под ред. И. М. Кривогуза, М., 2005:

ժումներ (պավլիկյան, թոնդրակյան) տեղի են ունեցել ավելի վաղ, քան Ռեֆորմացիան Եվրոպայում: Չնայած դրան՝ հայոց պատմության նոր ժամանակի պարբերացումը համաշխարհային պատմության հետ միևնույն դարաշրջանում ներկայացնելն անհրաժեշտություն է: Այնպես որ հայոց նոր ժամանակի պատմության սկզբնավորման հարցն անհրաժեշտ է վերանայել: Մի բան, որը մեզանում, պայմանավորված պատմագիտական մտքի տվյալ ժամանակի մակարդակով և մոտեցումներով, քանիցս քննարկվել է, և կատարվել են դիրքորոշման փոփոխություններ:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության» 2010 թ. հրատարակության երրորդ հատորում «Հայոց նոր պատմության ժամանակաշրջանի» սկիզբը համարվում է XVII դարի երկրորդ կեսի հայկական ազգային-ազատագրական շարժումը, որը, ըստ հեղինակների, սկզբնավորվել է 1677 թ. Էջմիածնի ժողովով¹:

Այս մոտեցման հետ համամիտ են 2012 թ. ԵՊՀ հրատարակած՝ «Հայոց պատմություն» բուհական դասագրքի հեղինակները: Նրանք նոր ժամանակն անվանում են նոր դարեր, որի սկզբնավորումը հայ ժողովրդի կյանքում նույնպես համարում են «Ս. Էջմիածնի 1677 թվականի գաղտնի խորհրդածոլովը»²: Դասագրքի հեղինակների կողմից «նոր պատմության» փոխարեն «նոր դարեր» հասկացությունն օգտագործելը միանգամայն արդարացված է և նպատակահարմար: Այս իմաստով ժամանակն է պատմական գրականությունում, ինչպես նաև բուհական ու դպրոցական դասագրքերում գործածությունից հանել «նոր պատմություն» և «նորագույն պատմություն» հասկացությունները: Դրանք ավելի շատ խորհրդային պատմաբանների մտքի արգասիքն են, բայց սովորույթի ուժով շրջանառվում են ռուսական և հայկական ժամանակակից պատմագիտություններում: Կարծում ենք՝ ճիշտ կլինի արևմտյան պատմագրության օրինակով «նոր պատմության» փոխարեն օգտագործել «նոր ժամանակ», իսկ «նորագույն պատմության» փոխարեն՝ «ժամանակակից պատմություն» հասկացությունները:

Ինչ վերաբերում է հայոց պատմության նոր ժամանակին, ապա այս հարցում կարող ենք մեր պատմության XV-XVI դարերի առանցքային իրադարձությունները համապատասխանեցնել համաշխարհային պատմության տվյալ ժամանակաշրջանի՝ իրենց նշանակությամբ դարակազմիկ դեպքերին: Մասնավորապես, XV դարի հայոց պատմության նշանակալից անցքերից մեկը կարող ենք համարել հայոց թագավորության վերականգնման փորձը, որը կատարվեց 1465 թ. սկզբներին, երբ Աղթամարի Սուրբ Խաչ մայր եկեղեցում հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Դ. Տղան հայոց մեծամեծերի և բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայությամբ Սմբատ Արծրունի-Սեֆե-

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, Երևան, 2010, էջ 3:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, խմբագրությամբ պրոֆեսոր Հր. Ռ. Սիմոնյանի, Երևան, 2012, էջ 195:

դիւնյանին հանդիսավորութեամբ օծեց թագավոր: Ճիշտ է, նրա թագավորութիւնը կարճ տևեց և «ավելի շատ հոգեբանական ու ազգային ինքնագիտակցութեան արժեք ունէր, քան պետական որևէ իմաստ»¹, այնուամենայնիվ մեզանում նոր ժամանակի ձևավորման, նոր մտածողութեան ու գործելակերպի սկիզբ էր:

XVI դարի սկզբի համար հայոց պատմութեան արժանահիշատակ ու մեծագոյն կարևորություն ունեցող իրադարձություններից է հայկական տպագրութեան սկզբնավորումը 1512 թ., որը նոր հեռանկարներ բացեց հայ ժողովրդի գիտական, կրթական և մշակութային զարգացման ու հետագա առաջընթացի ապահովման համար:

Վերջերս, ըստ մեր պատմագիտությունում տեղ գտած մոտեցման, հայոց նոր պատմութեան սկիզբ են դիտարկվում XVII դարի հայկական ազգային-ազատագրական շարժումները: Միանգամայն համամիտ լինելով այս մոտեցման հետ՝ միաժամանակ գտնում ենք, որ հայոց նոր ժամանակի սկզբնավորման առաջնահերթ իրադարձությունը ոչ թէ 1677 թ. Էջմիածնի գաղտնի խորհրդածրոյն էր, այլ 1547 թ. Էջմիածնի ժողովը: Պատմական իրողությունը այն է, որ հայ ժողովրդի ազատագրական գաղափարն առաջին անգամ քննարկվել է 1547 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Ե Սալմաստեցու նախաձեռնութեամբ կայացած ժողովում:

Եվրոպական միապետերին հայոց կաթողիկոսների հղած հինգ «Աղեր-սագրերը» ու նրանց բանակցությունները Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ և այդ գործընթացի շուրջ 40 տարվա տևողությունը հիմք են տալիս պնդելու, որ գործ ունենք ձևավորված գաղափարի հետ: Այն 130 տարի անց կրկին փորձեց իրականացնել Իսրայել Օրին: Հետևաբար, եթէ մեզ համար ընդունելի է հայոց պատմութեան նոր ժամանակի սկզբնավորումը համարել հայ ազատագրական պայքարի ձևավորումն ու այդ ուղղութեամբ ձեռնարկված առաջին քայլերը, ապա պետք է իբրև այդպիսին դիտարկել XVI և ոչ թէ XVII դարը: Այս մոտեցումը հնարավորություն կտա հայոց նոր ժամանակի պատմությունը հիմնովին համապատասխանեցնել համաշխարհային պատմութեան նույն ժամանակաշրջանի հետ:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 139:

Իմ զեկուցման թեման նվիրված է նոր պատմության պարբերացման խնդրին Անդրկովկասում: Այստեղ արդեն ասվեց, որ նոր պատմություն կամ նոր ժամանակ հասկացությունը պայմանական է՝ առաջարկված XV դարում հումանիստների կողմից, որի նպատակն էր տարանջատել միջնադարն ու ընթացիկ ժամանակաշրջանը, վերականգնել անտիկ շրջանի հոգևոր արժեքները, և այդ առումով նոր ժամանակը համապատասխանում էր հոգևոր մշակույթի պահանջներին: Հասկացությունը նոր էր և ժամանակի համար ճիշտ ընտրված: Այդ ժամանակաշրջանից ի վեր՝ ձևավորվում է եվրոպակենտրոն հայեցակարգը, ստեղծվում են նոր հարաբերություններ, սկսվում է եվրոպական քաղաքակրթության տարածումը դեպի մյուս մայրցամաքներ¹:

Այս մոտեցումը յուրահատուկ մեկնաբանեց Մ. Ներսիսյանը: Նա փաստում է, որ XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ ժողովրդի մեջ սկսվում են երկու նոր շարժումներ՝ լուսավորչական, որը խարսխվում էր հակաֆեոդալական բուրժուադեմոկրատական գաղափարախոսության հիման վրա, և ազգային-ազատագրական: Սրանք ունեին իրենց յուրահատկությունը, քանզի ի հայտ եկան ոչ թե բուն Հայաստանում, այլ Հնդկաստանի հայկական գաղութներում՝ Մադրասում և Կալկաթայում²:

Ինչ վերաբերում է պարբերացմանը, ապա չեմ ցանկանում կրկին խոսել 1453, 1517, 1640 թվականների մասին: Պարբերացումներ կան նաև Ռուսաստանի Դաշնությունում, որտեղ որպես մեկնարկ են ընդունում Միխայիլ Ռոմանովի գահակալությունը 1613 թ., Ուկրաինայի վերամիավորումը Ռուսաստանին 1654 թ., Պետրոս Ա-ի բարեփոխումները, և հասնում մինչև 1917 թ.: Այստեղ իբրև տարակարծությունների հիմք հանդես է գալիս հենց տեսության պատմությունը, քանզի այն պարունակում է զարգացման տարբեր պարադիգմներ՝ կրոնական տեսությունը, Մոնտեսքիոյի աշխարհագրական դետերմինիզմը, ֆորմացիոն տեսությունը և քաղաքակրթական տեսությունը, որոնք հիմնականում առաջացնում են տարակարծություններ: Ամենադժվարինն այստեղ ֆորմացիոն տեսությունն է, որը պարզ է, սակայն դժվարին, և առ այսօր մենք չենք կարող ասել, թե երբ է կապիտալիստական դարաշրջանը հաստատվել Ռուսաստանում, Հայաստանում կամ Անդրկովկասում: Նշվում է, որ ավատատիրությունը հաստատվել է XVIII դարում, կապիտալիզմն սկսվել է XIX դարում՝ անմիջապես Պավել Ա-ի սպանությունից հետո՝ 1801 թ.³:

---

¹ См. у Гроссул В. Я., Периодизация Всемирной и Отечественной истории // «Российская история», 2007, № 3, с. 122, 123.

² См. у Ներսիսյան Մ. Ք., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Երևան, 1982, էջ 11:

³ См. у Орлов А. С., Георгиев Н. Г., Сивохина Т. А., История России, М., 2006, с. 268:

Հարց է ծագում, թե ինչպիսին էր իրավիճակը Հայաստանում և Անդրկովկասում, այսինքն՝ կապիտալիզմն ի հայտ է գալիս XIX դարի երկրորդ կեսին, թե՛ XX դարի սկզբին: Ըստ Վ. Ռշտունու՝ Անդրկովկասում XIX դարի 60-ական թթ. մենք ընդհուպ մոտեցել ենք կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը թե՛ արդյունաբերությունում և թե՛ գյուղատնտեսությունում¹: Վ. Պարսամյանը գտնում էր, որ ավատատիրական հարաբերությունների և կապիտալիզմի զարգացումը Հայաստանում տեղի է ունեցել XIX դարի երկրորդ կեսին², իսկ Մուշեղ Ադոնցն ընտրում էր 1870 թվականը՝ իբրև Հայաստանում անցման շրջան դեպի կապիտալիզմ³: Մի խումբ պատմաբաններ, այդ թվում Վ. Դիլոյանը, 1860-ական թվականները համարում էին կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման շրջան Արևմտյան Հայաստանի համար⁴:

Պարբերացման խնդիրը հրատապ է նաև մեր հարևանների համար. օրինակ՝ Ադրբեջանում առկա է պատմության պարբերացման նոր հայեցակարգ, ըստ որի՝ XVII-XVIII դարերը կրում են նոր շրջանի վաղ շրջան անվանումը⁵: Գոյություն ունի առաջարկություն համալրել այդ պատմությունը Սեֆյան պետության իրանացմամբ (*иранизация*), այն է՝ որպես նոր ժամանակի մեկնարկ ընտրել Սեֆյան Իրանի պատմության XVI դարը⁶, որն այսօր ստացել է նոր՝ Սեֆյան ադրբեջանական կայսրություն անվանումը⁷: Ուստի ստուգեցի 1995-2005 թթ. ադրբեջանցի հեղինակների աշխատությունները, և պարզ դարձավ, որ այդ տարիներին նրանք գրում էին Սեֆյան ադրբեջանական պետության մասին⁸, իսկ այսօր արդեն՝ կայսրության:

Սակայն կա նաև խառնաշփոթ, որի պատճառը Հեյդար Ալիևի 1998 թ. մարտի 26-ի հրովարտակն է, ըստ որի՝ հռչակվում էին «Ադրբեջանական ժողովրդի ցեղասպանությունը» և Ադրբեջանի բաժանումները 1813 թ. Գյուլիստանի և 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրերով⁹: Այս խառնաշփոթը հաղթահարելու համար առաջարկվում է այդ նոր ժամանակը լրացնել «ադրբե-

¹ Տե՛ս Ռշտունի В., Крестьянское движение в Армении в XIX в., Ереван, 1948, с. 118:

² Տե՛ս Պարսամյան Վ. Ա., Հարությունյան Շ. Ռ., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801- 1978 թթ.), Երևան, 1979, էջ 139:

³ Տե՛ս Бадалян А., Исследование об экономическом развитии Восточной Армении в XIX в., с. 86.- [http://bass.asj- oa.am/1551/1/1958-2\(85\).pdf](http://bass.asj- oa.am/1551/1/1958-2(85).pdf)

⁴ Տե՛ս Дилоян В. А., Казарян Г. М., Мурадян Д. А., Историкографический очерк Новой истории Армении, с. 32.- <http://raber.asj- oa.am/1128/1/24.pdf>

⁵ Տե՛ս Предложена новая концепция периодизации азербайджанской.... - abc.az/rus /news/91020.html

⁶ Տե՛ս Периодизация истории Северного Азербайджана. - <http://www.disput.az/? app= forum s&module= forums &controller=topic&id=30297>

⁷ Տե՛ս История Азербайджана. - <http://313news.net/forum/topic/196/>

⁸ Տե՛ս История Азербайджана с древнейших времен до начала XX века, Баку, 1995, с. 130, Махмудов Я., Азербайджан: краткая история государственности, Баку, 2005, с. 14:

⁹ Տե՛ս Указ президента Азербайджанской Республики о геноциде азербайджанцев. - <http://1905.az/ru>

ջանականությամբ» (азербайджанизм): Այսպես, Կովկասի կենտրոնի պատմության ղեկավարներից մեկը՝ Ռիզվան Հուսեյնովը, գտնում է, որ ԽՍՀՄ կործանումից հետո սկսվել է պատմության վերանայման խնդիրը: Այստեղ նա առաջարկում է պայքարել եվրոպակենտրոնական մոտեցման դեմ, քանզի այն հստակորեն ներկայացնում է յուրաքանչյուր ժողովուրդի դերն ու մշակույթը պատմության ընթացքում: Այս պարագայում եվրոպացիները բարձրացնում են Հայաստանի դերն ու մշակույթը և երկրորդական դեր են հատկացնում Ադրբեջանին, ինչպես նաև միջինասիական ժողովուրդներին: Ռ. Հուսեյնովը նշում է. «Պնդում են, որ բոլոր թուրք և մուսուլման ժողովուրդներն արևելյան քրիստոնյա մշակույթի կործանիչներն ու կողոպտիչներն են, իսկ Վրաստանը, Հայաստանն ու սլավոնական ժողովուրդների մի մասը ներկայանում են որպես առաջադեմ ժողովուրդներ, որոնք ստիպված են եղել պայքարել ընդդեմ թուրքերի և մուսուլմանների, իսկ արդյունքում մենք ունենք այն, ինչ ունենք այսօր՝ Հայաստանի ազրեսիան ընդդեմ Ադրբեջանի»¹:

Ինչ վերաբերում է մեր հարևան Վրաստանին, ապա նշեմ հետևյալը. Վահուշտի Բագրատիոնին ժամանակին առաջարկել է Վրաստանի պատմության երկու փուլային պարբերացումներ՝ հնագույն ժամանակաշրջանից մինչև 1469 թ. և XV դարից մինչև XVIII դարը²: Հետագայում ավելացել են Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին, վրացական հանրապետության կարճատև գոյությունը 1918-1921 թթ., խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանները: Այսինքն՝ այստեղ նրանք սկսել են օգտագործել պարբերացման փաստագրական մոտեցում՝ Գամսախուրդիայի, Սասկաշվիլու, Իվանիշվիլու ժամանակաշրջաններ: Արդյունքում ստացվում է շատ հետաքրքիր իրավիճակ. առանձնացվում են յուրաքանչյուր կառավարչի ժամանակաշրջանները, քանզի նրանք են որոշում իրենց կառավարման բովանդակությունը³: Կա նաև կարծիք, ըստ որի՝ 1783 թվականը Վրաստանի նոր պատմության սկիզբն է, քանզի այդ շրջանում է սկսվում նրա գաղութացումը Ռուսաստանի կողմից⁴: Կա նաև մեկ այլ մոտեցում. Վրաստանի նոր ժամանակը սկսվել է Ռուսաստանի կայսրության կազմում՝ XIX դարում և XX դարի սկզբից⁵:

Իսկ ինչ վերաբերում է հայերին, ապա պարբերացումը շատ կարևոր է, դա ընտրության հարց է. ո՞ւմ հետ ենք մենք՝ Արևելքի, թե՞ Արևմուտքի, եվրոպական, թե՞ ասիական քաղաքակրթության: Լեոն 1917 թ. իր «Հայոց պատմության» հրատարակության կապակցությամբ հստակ առանձնացնում

¹ St' u Ризван Гусейнов, директор Центра истории Кавказа: «Нам нельзя оставаться в стороне от идущей в мире глобальной ревизии истории». - <http://www.azeri.ru/papers/azerizvaz/81499>

² St' u **Багратиони В.**, История царства Грузинского, Тбилиси, 1976, с. 3:

³ St' u История Грузии.- <https://turmag.com.ua/219-srochnie-vizi/4653-istoriya-gruzii.htm>

⁴ St' u Новая история Грузии в изложении Саакашвили. - <http://313news.net/forum/topic/196>

⁵ St' u Разделение и взаимодействие ветвей власти. - <http://www.hyno.ru/tom1/591.html>

է միջին դարերն ու նոր պատմությունը: Միջին դարերն սկսվում էին V դարից, իսկ նոր ժամանակը՝ XVI դարից և հասնում մինչև XIX դար, սակայն 1927 թ. նա առաջարկեց ուշադրություն դարձնել նաև XX դարի պատմությանը: Ըստ նրա՝ XIX-XX դարերը հայերի բնաջնջման ամենասարսափելի էջերն էին, այսինքն՝ նա փաստորեն առաջարկեց այդ ժամանակահատվածները դարձնել նորագույն պատմություն¹:

Հենվելով Լեոյի կարծիքի վրա՝ Վ. Պարսամյանը ևս նշեց XIX-XX դարերի կարևորությունը մեր ազգային պատմության համար: Սակայն նոր ժամանակը նա շաղկապեց XIX դարի հետ. հայ ժողովուրդը XIX դարում մուտք գործեց իր պատմության նոր դարաշրջան՝ ինչպես նախկինում ազատությունից զրկված և քաղաքական կյանքից անկախ²: Այնուհետև Գ. Գալոյանն առաջարկեց նոր ժամանակ համարել XVII դարի վերջը-XVIII դարի սկիզբը, երբ ի հայտ է եկել ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը³: XIX դարի վերաբերյալ գերիշխում էր նաև ռուս-հայկական հարաբերություններին առնչվող մի տեսակետ⁴: Այսպես, Վ. Միքայելյանը նշում էր, որ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին թույլ տվեց հայերին ազատ շնչել և զարգանալ առանց խոչընդոտների⁵: Այս հայացքը ժամանակավորապես գերիշխեց:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Ա. Մելքոնյանն այստեղ հայտնեց, որ մենք նոր ժամանակի սկիզբը խորհրդային ժամանակաշրջանում համարում էինք 1801 թվականը: Այդուհանդերձ, Վ. Դիլոյանն առաջարկել էր նոր ժամանակի պարբերացումն սկսել XVII դարի երկրորդ կեսից և շարունակել մինչև 1918 թվականը: Այս մտտեցումը հիմք է դարձել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության» քառահատորյակի համար⁶: Իսկ ինչո՞վ է պատճառաբանվում այդ մտտեցման ընտրությունը: Նրանով, որ 1639 թ. ավարտվում է թուրք-պարսկական պատերազմը, երկիրը սկսվում է վերականգնվել, հանդես է գալիս ազգային-ազատագրական շարժման նոր փուլը, 1677 թ. տեղի է ունենում Էջմիածնի եկեղեցական ժողովը, փոխվում է տոմարը՝ Չատկի շրջանը, հայերը պատվիրակություն են ուղարկում Եվրոպա, Պետրոս Ա-ն կայսրություն է ստեղծում, ռուսները պատրաստվում են զրավել Միջին Ասիան՝ հասնելով մինչև Հեռավոր Արևելք, և

¹ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1967, էջ 7, 13:

² **Парсамян В. А.**, История армянского народа, Ереван, 1972, с. 5.

³ Տե՛ս **Գալոյան Գ. Ա.**, Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982, էջ 77, 79:

⁴ Տե՛ս **Нерсисян М. Г.**, История Армянского народа. Раздел Третий. Новое Время. Армения в начале XIX в., Ереван, 1980, с. 140. -http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Nersesya_Istoria_Armyanskogo_Naroda.pdf

⁵ Տե՛ս **Армения и Азербайджан // Национальные истории в советском и постсоветских государствах**, М., 2003, с. 98:

⁶ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա. Ա.**, Խայտառակության կոթողը, Երևան, 2017, էջ 17, 18 - <http://www.academhistory.am/images/Norutyunner/Patm.-inst.-patasxan-DEMOYANIN.pdf>

ամենակարևորը, որ այդ մոտեցումը համընկնում է նաև եվրոպական պարբերացման ասպարեզում անգլիական հեղափոխության ունեցած մեծ դերի հետ: Եվս մի կարևոր հանգամանք. թուրքերը 1683 թ. պարտություն են կրում Վիեննայի պաշարման ժամանակ, և սկսվում է նրանց հետդարձը¹:

Այսպիսով, նոր ժամանակի պարբերացման տարբեր մոտեցումները, մեր կարծիքով, օրինաչափ են, նրանք թելադրված են տարբեր ժողովուրդների մտայնությամբ և կացութաձևով, նրանց կյանքի առանձնահատկություններով և ընդհանուր զարգացման մակարդակով: Միննույն ժամանակ, նույն վիճակը մեզ կսպասի 20, 30, 50 տարի հետո, երբ կվերանայեն մեր մոտեցումները: Բայց այսօր մեզ համար անհրաժեշտ է ճշգրիտ մոտեցում, որը թույլ կտա ներկայացնել մեր ազգի վիճակը և գնահատել ժամանակի մարտահրավերները:

Ամատունի Վիրաբյան *պատմական գիտությունների դոկտոր*

Հարգարժան նախագահություն, հարգելի՛ գործընկերներ, որպեսզի մեզ համար պարզ լինի Խորհրդային Հայաստանի պատմության պարբերացման հարցերը, նախ ես ցանկանում եմ ներկայացնել, թե ինչպես ենք պատկերացրել Խորհրդային Հայաստանի պատմության ժամանակահատվածը, ինչպե՞ս ենք մոտեցել այդ հիմնահարցին, ի՞նչ ունենք այժմ, և իմ առաջարկները, որոնք կարելի է ընդունել կամ չընդունել: Որպեսզի պատասխանենք «ի՞նչ ենք ունեցել հարցին», ներկայացնենք «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական ութհատորյակի վերջին երկու հատորները:

1967 թ. լույս տեսած յոթերորդ հատորում Խորհրդային Հայաստանի պատմությունը սկսվում է 1917 թվականից: Բնականաբար այդպես պետք է լիներ: Հայաստանի Հանրապետություն չկար, և առաջին գլուխը, որ վերնագրված է «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը և սովետական իշխանության հաղթանակն ու ամրապնդումը Հայաստանում», սկսվում է 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ: Ես այն տերմիններն եմ օգտագործում, որոնք կան այդ գրքում, և գլուխը եզրափակվում է 1921 թ. հուլիսին քաղաքացիական կռիվների ավարտով, որով և՛ Ջանգեզուրը փաստացի դարձավ Խորհրդային Հայաստանի մի մաս, և՛ Գարեգին Նժդեհն ու Փրկության կոմիտեն տասը հազար գաղթականներով հեռացան Պարսկաստան, թեպետ հետագայում նրանց մեծ մասը վերադարձավ: Երկրորդ բաժի-

---

¹ Вена. История. Легенды. Предания. - <http://ah.milua.org/wien-part4-turkish-threat>

նը, որը, ըստ պարբերացման, անվանված է «Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում», սկսվում է 1921 թ. քաղաքացիական կռիվների ավարտով, ՆԷՊ-ի ընդունումով, և նյութն ընդգրկում է մինչև 1925 թ., որովհետև այդ թվականը համարվում էր ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ավարտ: Իհարկե այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ «ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ավարտ» հասկացության տակ հեղինակները նկատի ունեին, որ համախառն արտադրանքը հասավ 1913 թվականի՝ նախապատերազմյանի մակարդակին, ինչպես ընդունված էր այն ժամանակ: Սակայն եթե մենք դիտարկում ենք բնակչության կենսամակարդակի տեսանկյունից, ապա այն դեռ երկար տարիներ, նույնիսկ գյուղական որոշ տարածաշրջաններում մինչև 1960-ական թվականների սկիզբը չէր գերազանցում 1913 թ. մակարդակը: Բնակչության կենսամակարդակի լավագույն որոշիչը նրա մեկ անդամի հաց օգտագործելն էր, որը 1913 թ. Հայաստանում ավելի շատ է եղել, քան 1950-ական թվականներին, կրկնում էմ, քաղաքը հասել էր դրան, Արարատյան դաշտը ևս, բայց Սյունիքը, Շիրակը, Սևանի ավազանը 1913 թ. մակարդակին չէին հասել նույնիսկ 1960-ական թվականների սկզբներին:

Հաջորդ՝ «Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և սոցիալիզմի տնտեսական հիմքերի ստեղծման ժամանակաշրջանում» բաժինը ընդգրկում է 1926 թվականից մինչև 1932 թվականն ընկած ժամանակահատվածը, որը համարվում էր ոչ միայն կոլեկտիվացման, այլև առաջին հնգամյակի պլանների կատարման ավարտը: Ինչպես տեսանք, երկրորդ բաժինը կապված էր ժողովրդական տնտեսության որոշակի փուլի հետ: Նույն մոտեցումն առնչվում է երրորդ բաժնին, այլ կերպ ասած՝ պատմության պարբերացման հիմքում դրված է ժողովրդական տնտեսությունը: Չորրորդ՝ «Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման ավարտի և սոցիալիզմի հաղթանակի ամրապնդման ժամանակաշրջանում (1933-1941 թթ.)» խորագիրը կրող բաժինը ևս կապված է ժողովրդական տնտեսության հետ: Ընդունված էր, որ սոցիալիզմը Խորհրդային Միությունում, բնականաբար նաև Հայաստանում, հաղթանակեց 1937 թ., ապա սկսվում է դրա ամրապնդման ժամանակաշրջանը, որը տևում է մինչև 1941 թ.: Այսպիսին է յոթերորդ հատորը:

Ութերորդ հատորը սկսվում է «Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին» բաժնով: Բնականաբար այն սկսվում է 1941 թ. հունիսով և ավարտվում 1945 թվականով: Ներքին պարբերացումն ունի այսպիսի պատկեր՝ 1941-1942 թթ. նահանջի ժամանակաշրջանից մինչև 1942 թ. նոյեմբեր՝ Ստալինգրադի պաշտպանական մարտերը: Արմատական բեկումն՝ 1942 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. ավարտը և պատերազմի հաղթական ավարտ՝ 1944-1945 թթ.: Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, ըստ Խորհրդային Միության պատմության պարբերացման, հաջորդ բաժինը

վերնագրված է «Սովետական Հայաստանը սոցիալիզմի լիակատար և վերջնական հաղթանակի ժամանակաշրջանում» և ընդգրկում է 1946-1955 թթ. ժամանակահատվածը: Ընդունված իրողություն էր համարվում, որ սոցիալիզմը 1955 թ. արդեն Խորհրդային Միությունում լիակատար և վերջնականապես հաղթանակել էր, և, բնականաբար, սրան հետևում է հաջորդ «Սովետական Հայաստանը կոմունիստական շինարարության ծավալման ժամանակաշրջանում» բաժինը, որն ընդգրկում է 1956-1965 թվականները: 1970 թ. լույս տեսած ութերորդ հատորը սրանով ավարտվում է: Հետագայում՝ 1970-ական թվականների վերջերին, երբ պարզ դարձավ, որ կոմունիստական շինարարությունը մնաց իբրև 1961 թ. ՄՄԿԿ XXII համագումարում ընդունված կոմունիստական կուսակցության երրորդ ծրագրի ընդամենը գեղեցիկ երազանք, ընդունվեց զարգացած սոցիալիզմ հասկացությունը: Իսկ 1970-1980-ական թվականներին բուհական դասագրքերում ավելացվում էին նոր հնգամյակային բաժիններ մինչև 1985 թվականը: Սա այն է, ինչ ունեինք:

Իսկ ի նչ ունենք այժմ: Ինչպես իմ շատ գործընկերներ, ես ևս որպես հիմք ընդունում եմ Հայոց պատմության ակադեմիական չորս հատորները, որի չորրորդ հատորի առաջին գիրքը լույս է տեսել, իսկ երկրորդը գտնվում է տպագրության ընթացքում: Այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանի ժամանակաշրջանի շարադրանքն ավարտված է, և ես կարող եմ այն ներկայացնել: Չորրորդ հատորի առաջին գրքում Խորհրդային Հայաստանը ներկայացված է երկրորդ բաժնում, և սկսվում է վեցերորդ գլխով: Բնականաբար Սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստանի պատմությունը, ի տարբերություն նախորդ ակադեմիական հրատարակության, սկսվում է 1920 թ. դեկտեմբերով և հասցվում մինչև 1922 թ. Խորհրդային Միության ստեղծումը: Այս հատվածը բաժանված է չորս ենթագլխի՝ Խորհրդային իշխանության հաստատումը, 1921 թվականի փետրվարյան ապստամբությունը, Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության տարածքային-սահմանային հիմնախնդիրը 1921 թվականին: Այս ենթագլխում ներկայացված են Լոռու փետրվարյան ապստամբության, Ջանգեզուրի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի, Լեռնային Ղարաբաղի և այլ հիմնահարցեր, ինչը հայտնի է բոլորիդ: Վերջին ենթագլխում ներկայացված են Խորհրդային Հայաստանի ամրապնդման, ՆԷՊ-ի քաղաքականությանն անցման, Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորման հիմնահարցերը: Այսինքն՝ 1922 թվականը ավարտվում է ՆԷՊ-ի, Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ իրողությամբ:

«Սոցիալ-տնտեսական դրությունը և հասարակական-քաղաքական կյանքը (1923-1929 թթ.)» խորագրով յոթերորդ գլխի հեղինակ Վլադիմիր Ղազախեցյանը այն սկսել է 1923 թվականից և հասցրել մինչև 1929 թվականը ներառյալ: Ի տարբերություն նախորդ պարբերացման, երբ առկա էր 1921-1925 թթ. և 1926-1932 թթ. թեմատիկ բաժանումը, այստեղ պարբերացումը փոխված է, և 1920-ական թվականները համարվում են որպես մի ժամանակաշրջան՝ իր երկու հիմնախնդիրներով՝ տնտեսության վերականգնում, կո-

մունիստական մենատիրության հաստատում: Հաջորդ բաժնի սկիզբն ընդունված է 1930 թվականը՝ երկրում կոլեկտիվացման ծավալումով և առաջին հնգամյակի մեկնարկով:

Ութերորդ գլուխը վերնագրված է «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները: Խորհրդային ամբողջատիրության հաստատումը (1930-ական թթ.)»: Բնականաբար՝ 1930 թ. մինչև 1939 թվականը: Ըստ այս պարբերացման, ի տարբերություն նախորդի, հայ ժողովուրդը և՛ Երկրորդ աշխարամարտի, և՛ Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակիցն է, ու գրքի համապատասխան գլուխը սկսվում է 1939 թվականով և հասցվում մինչև 1945 թ.:

Հատորի երկրորդ գիրքը, որը, ինչպես նշեցի, գտնվում է տպագրության ընթացքում, սկսվում է «Հայաստանը հետպատերազմյան տարիներին» գլխով և ընդգրկում 1945-1965 թթ., ունի թեմատիկ երեք բաժանում՝ սոցիալ-տնտեսական դրությունը, հասարակական-քաղաքական կյանքը և ազգային հիմնախնդիրները: Հաջորդ երկու գլուխները թեմատիկ վերնագրեր չունեն և ընդգրկում են 1965-1985 և 1985-1990 թվականները՝ Խորհրդային Հայաստանը նշված թվականներին ընդհանուր վերնագրով: Այստեղ 1985 թ., բնականաբար, գորբաչովյան վերակառուցման ծրագրի սկզբնավորումն է, իսկ 1990 թ. կապված է նույն թվականի օգոստոսյան հռչակագրի հետ, երբ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն:

Ես մինչև իմ ներկա ելույթը պարբերացման վերաբերյալ բավականին ուսումնասիրել եմ արդի Ռուսաստանում լույս տեսած գրականությունը, թե ինչպես են նրանք պարբերացնում, այսպես անվանում, նախկին Խորհրդային Միության կամ ներկա Ռուսաստանի պատմությունը: Ասեմ, որ այն սկսվում է 1917 թվականից, որը համարվում է հեղափոխության տարի: Այս առումով կա երկու տեսակետ. պատմաբանների մի մասը փետրվարից հոկտեմբերը կամ նոյեմբերը ընդունում է որպես մեկ հեղափոխություն, որպես շարունակական հեղափոխություն, պատմաբանների մի այլ խումբ գտնում է, որ դրանք երկու առանձին հեղափոխություններ են:

«Քաղաքացիական պատերազմ, 1918-1920 թվական» բաժնին հաջորդում է «Խորհրդային պետությունը 1920-ական թվականներին» բաժինը, որը սկսվում է 1921 թվականով, հասցվում մինչև 1927 թվականը ներառյալ: Մեզ մոտ, ինչպես հիշում եք, 1929 թվականն էր: Ինչու՞ 1927 թվական: Ինչպես գիտեք, 1928 թ. հացի հիմնահարցի պատճառով Ստալինը, փաստորեն, կասեցրեց ՆԷՊ-ի հետագա ընթացքը: Դրա համար հաջորդ բաժինը սկսվում է 1928 թվականից, որը ներառում է արդյունաբերության մոդեռնիզացումը, կոլեկտիվացումը կամ գյուղի հեղաշրջումը վերևից՝ «Революция с верху в советской деревне», 1930-ական թվականների քաղաքական վարչակարգը և պատերազմի նախօրյակը: Այնուհետև Հայրենական մեծ պատերազմ և հետպատերազմյան տարիներ:

Ներկայումս Ռուսաստանում խորհրդային շրջանի միատեսակ ընդուն-

ված պարբերացում գոյություն չունի: Տարբեր գրքեր, տարբեր բուհական դասագրքեր ունեն տարբեր պարբերացում, բայց հիմնականը, որ կարելի է, այն է, որ Հայրենական մեծ պատերազմը առանձին չի ներկայացված, չկա առանձին հատված, այլ մեկ բաժնով են ներկայացված և՛ պատերազմը, և՛ հետպատերազմյան տարիները՝ մինչև 1953 թվականը: Բնականաբար հաջորդ բաժինն ընդգրկում է 1953 թվականից մինչև 1985 թվականը՝ Խրուշչովից մինչև Գորբաչով, և 1985 թվականից մինչև 1991 թվականը՝ վերջին՝ գորբաչովյան ժամանակաշրջանը, որն այսպիսի վերնագիր ունի «Перестройка и распад СССР» կամ «Кризис и распад СССР»:

Ես ներկայացրի այն, ինչ ունենք Հայաստանում, և ինչ այսօր կա Ռուսաստանում, որովհետև, վերջին հաշվով, մենք կապված ենք միմյանց հետ: Ես առաջարկում եմ Խորհրդային Հայաստանի պարբերացման մի տարբերակ, որն առանձնապես շատ բանով չի տարբերվում նրանից, ինչ որ կա չորրորդ հատորի երկու գրքերում, բայց որոշակի նկատառումներ ունեմ: Ինչպես հիշում եք, ես ասացի, որ Խորհրդային Հայաստանի պարբերացման առաջին բաժինը նշված հատորում սկսում է 1920 թվականով և ավարտվում Խորհրդային Միության կազմավորումով: Ես, օրինակ, այդ հատվածի առաջին բաժինը կհասցնեի ո՛չ թե մինչև Խորհրդային Միության կազմավորումը, այլ Անդրկովկասյան Միության ստեղծումը՝ 1922 թ. մարտի 12-ը: Ինչո՞ւ: Որովհետև, վերջին հաշվով, երբ որ պատմական հատվածի որոշակի բաժանում ենք կատարում, պետք է հաշվի առնենք նաև վերնախավի միջավայրը: Եթե 1921 թ. քաղաքացիական կռիվների ավարտից հետո Խորհրդային Հայաստանի վերնախավում բանասարկություն չկար, ապա 1922 թ. մարտին Ալեքսանդր Մյասնիկյանի՝ Անդրկովկասի Միութենական խորհրդի կառավարության նախագահի տեղակալ ընտրվելով այն սկսվեց: Երկար ժամանակ, մինչև մայիսի կեսը նա մնացել է Հայաստանում, որովհետև չէին կարողանում նրան փոխարինող գտնել: Վերնախավը բաժանվել էր երկու-երեք մասերի, և ամեն մեկն իր թեկնածուն ուներ, մի մասը, հատկապես երիտասարդները, Ավիա Նուրիջանյանի ղեկավարությամբ կողմնակից էր Անաստաս Միկոյանին հրավիրելուն: Համեմատաբար ավագ գործիչները բաժանվել էին երկու մասի. մի մասը Ասքանազ Մռավյանի կողմնակիցն էր, մյուս մասը՝ Սարգիս Լուկաշինի, և Անդրկովկասի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունների միության կազմավորումը, փաստորեն, վերնախավի վրա ազդեցություն ունեցավ: Հունիսին, երբ ժողկոմխորհի նախագահ ընտրվեց Ս. Լուկաշինը, վերնախավի մի մասը Հայաստանից ստիպված հեռացավ: Դրա համար ես առաջարկում եմ Խորհրդային Հայաստանի անկախության կորուստը կապել 1922 թ. մարտի հետ, երբ ստեղծվեց Անդրկովկասյան Միությունը, և ամենակարևոր ժողկոմատները՝ ռազմական գործերի, արտաքին գործերի, ֆինանսների, աշխատանքի, արտաքին առևտրի, փաստորեն, լուծարվեցին: Դրանք միավորվեցին Անդրկովկասյան միասնական ժողկոմատներում: Հայկ Բժշկյանի՝ Գայի մասին. երբ հաճախ

նշվում է, թե նա ռազմական գործերի ժողկում է եղել, այդպես չէ, իրականում նա եղել է զինվորական կոմիսար:

Երկրորդ բաժինն առաջարկում եմ սկսել 1922 թ. մարտից, որը համարում եմ Խորհրդային Հայաստանի «դե յուրե» անկախության կորուստ, և հասցնել մինչև 1936 թվականը, երբ Անդրկովկասյան Դաշնությունը լուծարվեց, և Խորհրդային Հայաստանը՝ որպես միութենական հանրապետություն, ընդգրկվեց Խորհրդային Միության կազմում:

Երրորդ բաժինն առաջարկում եմ համարել նախապատերազմյան ժամանակաշրջան՝ սկսած 1937 թվականից: Հատկապես ցանկանում եմ խոսել այդ թվականի մասին, երբ հասարակ բնակչության հետ միասին տուժեց ամբողջ վերնախավը, որը, փաստորեն, ոչնչացվեց, և այս հանգամանքը որոշակի դեր խաղաց հետագա զարգացումների ընթացքում: 1941-1945 թվականներն առաջարկում եմ չընդունել որպես առանձին բաժին՝ հաշվի առնելով, որ Հայաստանում ռազմական գործողություններ չեն ծավալվել, Հայաստանը միայն տնտեսապես և մարդկային ռեսուրսներով է մասնակցել պատերազմին: Ես առաջարկում եմ պատերազմական և հետպատերազմյան ժամանակաշրջանները միավորել մինչև 1965 թվականը, երբ սկսվեց ազգային զաթոնքը, նշվեց Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը, և մենք փողոցում տեսնում էինք այլևս այլ տեսակի՝ արդեն ինչ-որ տեղ առանց վախի, իր ազգային արժեքը գիտակցող խորհրդային մարդու: Վերջին բաժնում առաջարկում եմ ընդգրկել 1966-1990 թվականները: Ոչ թե մինչև Խորհրդային Միության քայքայումը, որը տեղի ունեցավ 1991 թվականի դեկտեմբերին, այլ 1990 թվականի Գերագույն խորհրդի առաջին ազատ ընտրությունները, և նստաշրջանի բացումով՝ Հայաստանի Հանրապետության հռչակագրի ընդունումը օգոստոսի 23-ին: Այսքանը, եթե հարցեր կան, սիրով կպատասխանեմ:

Ա. Միմոնյան – Հարցեր կա՞ն: Համեցե՛ք:

Պ. Ավետիսյան – Խորհրդային Հայաստանի պատմության պարբերացման հարցում խորհրդային նախկին հանրապետությունների և հատկապես Ռուսաստանի հետ մեր տարբերությունները որո՞նք են:

Ա. Վիրաբյան – Որոշակի տարբերություններ կան: Օրինակ՝ 1922 թ. մարտը: Մարտը Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների համար նույնն էր: Այն չկա Ուկրաինայում և Բելառուսում: 1936 թվականը ևս մեզ համար էական էր, որովհետև խորհրդային երկրորդ սահմանադրության ընդունումով մենք դարձանք միութենական հանրապետություն, և Թբիլիսիի գործոնը մեջտեղից դուրս եկավ: Մնացածը, փաստորեն, նույնն է: Ես առաջարկում եմ 1941 թվականից մինչև 1965 թ. ընդունել որպես մեկ ժամանակաշրջան: Վերջին հաշվով 1953 թ. Ստալինի մահից հետո վերնախավն էր միայն սկսված փոփոխությունները զգում: Ներքևում առաձևապես շատ փոփոխություններ չեն եղել, ուղղակի ողբացել են Ստալինի մահը: Բնակչության՝ հատկապես գյուղի, կենսամակարդակը սկսեց փոխվել 1960-ական թվականներին, երբ,

ինչպես ասում են, հայկական գյուղը սկսեց շնչել փոխաբերական առումով: 1950-ական թվականներին իմ ծննդավայրում նույն XIX դարի տներն էին, և այդպես է ոչ միայն մեր, այլև ամբողջ տարածաշրջանի գյուղերում: Անմշակ քարից կառուցված տներ. մինչև 1965 թվականը:

Վ. Թունյան – Խոպանի ժամանակաշրջանը ինչպե՞ս ենք ներկայացնելու:

Ա. Վիրաբյան – Խոպանի իրացումը սկսվեց 1954 թվականից, և Հայաստանից 50-ական թվականներին կազմակերպված խմբեր էին միայն գնում, անհատական, արտագնա աշխատանքը սկսվեց 1960-ական թվականները, և այդ աշխատանքից ստացված գումարը որոշակի ազդեցություն ունեցավ հայկական գյուղի վերափոխման վրա. 1965 թվականից գյուղում սկսվեց նոր տների կառուցումը: Երբ որ մենք գյուղի կենցաղում զգացինք փոփոխություն, դա 1960-ական թվականներին էր:

Պ. Ավետիսյան – Ես կրկին շարունակություն ունեմ: Ինչո՞ւ հարցը տվեցի: Ինչպես ես պատկերացնում եմ, խորհրդային շրջանի պատմությունը պետք է ունենա նոր կառուցվածք՝ ավելի մեծ զլուխներ, հետո ավելի երկար ենթագլուխներ:

Ա. Վիրաբյան – Այո՛, այո՛, դա ընդունում եմ:

Պ. Ավետիսյան – Ես կարծում եմ, որ այն, ինչ տեղային է, առանձնահատկություն է, այսինքն՝ խորհրդային մեծ երկրի մասին ենթահարցերում պետք է դա առանձնացնել: Իսկ մեծ ոլորտները պետք է ընդհանրականի տակ դրվեն: Ես այդ իմաստով էի հարցը տալիս:

Ա. Վիրաբյան – Ընդունում եմ այդ տարբերակը, իհարկե՛:

Ա. Միմոնյան – Համեցեք, պարոն Եղիազարյան:

Ա. Եղիազարյան – Ինձ մի բան է հետաքրքրում Սփյուռքի հետ կապված: Մեծ հայրենադարձությունից հետո Խորհրդային Հայաստանի քաղաքային կյանքում որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան, որն է փուլային կամ ենթափուլային հարթության վրա սա երևալո՞ւ է, թե՞ ոչ:

Ա. Վիրաբյան – Տեսեք, ես Սփյուռքի մասին չխոսեցի, որովհետև, անկեղծորեն ասած, այդքան խորացած չեմ այդ հիմնախնդրում: Ինչպես բաժանել, ասենք, սփյուռքահայության հետեղեռնի շրջանի պատմությունը 1920 թվականից հետո, երբ հին գաղութները մեծանում էին, միաժամանակ ստեղծվում նորերը: Կարեն Խաչատրյանը գիտի, առանձին ենթահարց ունենք 1946-1948 թթ. մեծ ներգաղթի և նրա հետևանքների մասին: Եվ կապված է նաև 1949 թ. արքարի հետ, որովհետև առաջ՝ 1990-ական թվականներին, շատ էին ասում՝ բերեցինք, արքարեցինք: Իրականում 89500 հայրենադարձ ենք ունեցել, բայց Ալթայ ուղարկվել է այդ հայրենադարձներից շուրջ 1200 հոգի, որը կազմում է մեկ տոկոսից մի փոքր ավելի:

Ա. Միմոնյան – Պարո՛ն Վիրաբյան, այսպիսի մի հարց, երկու նկատառում: Առաջինը, այնուամենայնիվ, դուք պնդում եք, որ 1941-1945 թվականները մենք առանձնացնենք, այսինքն՝ մնա Հայրենական մեծ պատերազմ, այլ ոչ թե Երկրորդ համաշխարհային հասկացությունը: Դրանով մենք վերստին

մեզ սահմանազատում ենք համաշխարհային պատմության ուղուց: Բայց, այնուամենայնիվ, որքան քիչ մասնակցած լինենք, գոյություն ունեւ սփյուռքահայություն Ֆրանսիայում, ռազմակալված երկրներում, Իտալիայում, որտեղ եթէ շուրջ տասը պարտիզան էլ եղել է հայ, այնուամենայնիվ Միսակ Մանուշյանի մասին չեմ ասում, արժէ՞, արդո՞ք, որ մենք անջատվենք դրանից: Մենք ուզում ենք մոտենալ:

Ա. Վիրաբյան – Պատասխանեմ, պարո՛ն Սիմոնյան: Գիտե՞ք ինչ, այսօր ընդունված է, որ չորրորդ հատորում ևս սփյուռքահայության բաժինն առանձին է: Այնտեղ չեմ պնդում, կարելի է նաև 1939 թվականը համարել հերթական պարբերության սկիզբ:

Ա. Սիմոնյան – Դե եթէ մենք համարվում ենք ցրված ժողովուրդ, ուրեմն պետք է 1939 թ. համարենք պատերազմի սկիզբ, նամանավանդ, ճիշտ է ասում Ֆելիքս Մովսիսյանը, որ մենք մոռանում ենք շատ հաճախ խորհրդային պատերազմը Ֆինլանդիայի հետ, որտեղ հայերը բավականին մասնակցություն ունեցան: Սա 1941 թվականից այն կողմն է: Երկրորդ հարցը. դուք ասում եք, օրինակ եք բերում ձեր գյուղը, ձեր տները և այլն, դա հասկանալի է, բայց մենք պետք է պարբերացման սկզբունքի տակ դնենք ուրիշ բան: Գուցէ ասենք, օրինակ, ես հիմա դրա մասին լավ չեմ մտածել, նոր խոսում էինք պարոն Աշոտ Մելքոնյանի հետ, օրինակ, աշխօրային համակարգի վերացումը 1970-ականների սկզբներին, կամ գուցէ՝ 1965 թվական: Հիշո՞ւմ եք, «Ինչու է աղմկում գետը» ֆիլմում ասվում է՝ «ես աշխօր պետք է վաստակեմ»: Աշխօր վաստակում էր նա բամբակով, մեղրով, հացահատիկով և այլն: Ե՞րբ սկսվեց արդէն գումարով, ես չեմ հիշում դա:

Ա. Վիրաբյան – Այն գյուղերում, որտեղ մնացին կոլտնտեսություններ, դրանցում բնամթերքից գումարով վարձատրության անցման որոշումը ընդունվել է 1971 թ. և կամաց-կամաց կիրառվել է, և 1973 թվականից արդէն մեկ աշխօրի բնամթերքի գումարային արժեքին համապատասխան դրամ էր տրվում: Իսկ 1960-ական թվականների կեսերին Հայաստանի գյուղերի կոլտնտեսությունների շուրջ 50 տոկոսը վերածվեց սովխոզների, և այնտեղ հաստատագրված աշխատավարձեր արդէն կային:

Ա. Սիմոնյան – Մի հանգամանք, որը ևս վկայում է 1960-ականների կեսերի կամ սկզբի օգտին. դա այն է, որ շատ լեռնային գյուղեր վերացվեցին, եկան դաշտեր, միացան, 1950-ականների վերջից մինչև 1965 թվականը դարձան խոշոր:

Ա. Վիրաբյան – Դրա համար ես առաջարկում եմ 1941 թվականից մի մեծ բաժին՝ մինչև 1965 թվականը. այնտեղ արդէն մենք ենթահարցեր կարող ենք դնել:

Ա. Սիմոնյան – Դրա համար ես առաջարկում եմ 1939 թվականը:

Ա. Վիրաբյան – Դա, ինչպէս ասացի, քննարկման խնդիր է:

Ա. Սիմոնյան – Շատ լավ, ուրիշ հարցեր: Չկա՞ն: Շնորհակալ եմ:

Հարգելի՛ գործընկերներ, երեկ արդեն մենք հիշեցինք 1992 թ. տեղի ունեցած՝ մեր պատմության պարբերացման խնդիրներին նվիրված քննարկման մասին: Ես և սերնդակիցներս՝ որպես երիտասարդ գիտնականներ, ներկա էինք այդ քննարկմանը և լսում էինք մեր ավագ գործընկերներին, ովքեր ստեղծել էին «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական ութհատորյակը: Մեծ ավանդ ներդնելով հայոց պատմության ուսումնասիրության մարքսիստական փուլում՝ նրանք, ըստ էության, նախապատրաստեցին նաև մեր պատմագիտության հաջորդ փուլը, որը սկիզբ առավ Խորհրդային Միության փլուզումից և մարքսիզմի դիրքերի թուլացումից հետո: Պատահական չէ, որ դրանից քառորդ դար անց մենք արդեն ունենք հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված ակադեմիական նոր հրատարակություն, որն իրականացրել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը: Փա՛ռք ու պատի՛վ այդ աշխատության հեղինակներին, որոնք, հենվելով հայ ժողովրդի ակադեմիական պատմության նախորդ հրատարակության վրա, նյութը ներկայացրել են՝ ըստ մեզանում ի հայտ եկած պատմագիտական նոր միտումների:

Սակայն պետք է նայենք նաև առաջ: Ես տեսնում եմ, որ դահլիճում նստած են երիտասարդներ, որոնք այժմ լսում են մեզ, և համոզված եմ, որ նրանք հետո սեղանին են դնելու հայոց պատմության ակադեմիական մեկ այլ՝ նոր հրատարակություն: Ամեն ինչ շարունակվում է, և ոչ մի բան չի ավարտվում. պետք է իրատես լինենք: Դրանից ելնելով՝ կարծում եմ, որ մեր քննարկումները շատ կարևոր են, քանի որ մի փուլ արդեն ավարտվում է. ավարտին է մոտենում հայ ժողովրդի պատմության քառահատոր ակադեմիական հրատարակությունը: Ժամանակն է, որ առաջ նայենք, ինչպես երեկ շատ ճիշտ նշվեց, և փորձենք ճանապարհներ ցույց տալ երիտասարդներին, քննարկումների մթնոլորտ ստեղծենք, որի վրա հիմնվելով՝ նրանք հետագայում առաջ կգնան:

Պատմագիտությունը, ըստ էության, պատմական իրադարձությունների նկարագրությունն է, և այս առումով, կարծում եմ, կարևոր է, որ մենք կարողանանք մեր պատմությունը ներկայացնել ժամանակակից աշխարհում ընկալելի պատմագիտական լեզվով և այնպես, որ այն բխի մեր ժողովրդի անցած ուղու առանձնահատկություններից: Ուստի պետք է հիշեցնեմ, որ պատմագիտությունը կոնվենցիոնալ բնույթի գիտություն է. հիմնականում փաստերի մեկնաբանության վերաբերյալ համաձայնության արդյունք է. այնպես չէ, որ որևէ փաստի մեկնաբանություն բացարձակ ճշմարտություն է:

Շարունակելով իմ գործընկերների արդեն հնչեցրած մտքերը՝ ես կփորձեմ մեր պատմության հոլովույթը նկարագրելիս առաջ քաշել արդիականության փուլի գոյության վերաբերյալ վարկածը: Հիշեցնեմ, որ արդիականության հայեցակարգը կարևոր տեղ է գրավում ժամանակակից համաշխար-

հային պատմագիտական մտքի քննարկումներում:

Իմ այս մոտեցումը պայմանավորված է այն մտահոգությամբ, որ երիտասարդ գիտնականների մոտ աստիճանաբար ավելի աղոտ են դառնում Արևմտյան Հայաստանի մասին պատկերացումները: Կարծես թե միջնադարում և նոր պատմության դարաշրջանում չի եղել Արևմտյան Հայաստան, այլ այն եղել է ընդամենը Թուրքիայի տարածք, որտեղ հայեր են ապրել, իսկ այժմ՝ նորագույն պատմության դարաշրջանում, մենք ունենք Հայաստանի Հանրապետություն: Երկրորդ՝ ինձ համար կարևոր հանգամանք է և այն, որ երբ մենք հիմնվում ենք մեր պատմության ավանդական պարբերացման վրա՝ միջին, նոր և նորագույն, ապա մի տեսակ թուլանում է մեր ազգային-ազատագրական շարժման և Հայկական հարցի նշանակությունը: Պատահական չէ, որ երեկվա մեր քննարկումների ընթացքում էլույթներում ոչ մի անգամ չհնչեց Հայկական հարց եզրույթը. կարծես նման բան չի եղել:

Ես կարծում եմ, որ մեր պատմության երրորդ դարաշրջանը, որն ավանդաբար անվանվում է նոր դարաշրջան, կարող է ընդլայնվել. նրա շրջանակներում կարելի է ընդգրկել միջին դարերի պատմության վերջին հատվածը և նորագույն պատմության դարաշրջանը ամբողջությամբ ու վերաձևակերպել դրա անվանումը որպես հայոց պատմության արդիական դարաշրջան: Դրա հիմքում պետք է դրվի պայքարը պետականության վերականգնման համար, այն է՝ ազատագրական շարժումները և ազատագրական գաղափարների առաջացումը: Դրանից բխում է, որ արդիականության շրջանը սկսվում է այն ժամանակներից, երբ սկսել են ձևավորվել ազատագրական գաղափարները, և սկիզբ են առել ազատագրական շարժումները: Ազատագրական գաղափարները և շարժումները զարգանալով, ընդլայնվելով վերաճում են ազգային-ազատագրական շարժման: Հիմնվելով ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի մոտեցումների վրա՝ կարող ենք արձանագրել, որ այն տեղի է ունեցել 1862 թ. Զեյթունում, քանի որ զեյթունցիների ապստամբությունն ունեցել է համագային նշանակություն:

Ելնելով վերոնշյալից՝ առաջարկում ենք ազատագրական գաղափարների առաջացումը XVI դարում ընդունել որպես վաղ արդիական դարաշրջանի «early modernity»-ի սկիզբ:

XIX դարի 60-ական թվականներից սկիզբ է առնում «հասուն» արդիականության շրջանը, որն ընդգրկում է ազգային-ազատագրական շարժումը, Հայկական հարցը, հայոց պետականության վերականգնումը, ինչպես նաև կվազիպետականության առաջացումը և հասնում մինչև 1990-1991 թթ.: Դրանից հետո սկսվում է մեր պատմության արդիական դարաշրջանի ներկա փուլը՝ ուշ արդիականության շրջանը կամ ժամանակակից պատմությունը:

Մոտավորապես այսպիսին է իմ մոտեցումը: Ցանկանում եմ նաև ընդգծել, որ ժամանակակից պատմությունը սկսվում է ոչ միայն Երրորդ հանրապետության առաջացմամբ, այլև մեր ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլով՝ Արցախի ազատագրական պայքարով, որը շատ կարևոր

է, քանզի մենք կապ ենք հաստատում մեր նախորդ ազգային-ազատագրական շարժումների հետ:

Ա. Միմոնյան – Պարոն Ռ. Սաֆրաստյանի առաջարկները միանգամայն տարբերվում են նախորդ ելույթ ունեցողների՝ ընդհանուր և նոր շրջանի պատմությանն առնչվող առաջարկներից:

Ա. Շահնազարյան – Հայկական հարցի սկիզբը դուք ո՞ր ժամանակաշրջանին եք թվագրում:

Ռ. Սաֆրաստյան – Ըստ ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանի՝ Հայկական հարցը՝ որպես միջազգային դիվանագիտական հարց, գոյություն ունի Սան Ստեֆանոյից:

Պ. Ավետիսյան – Պարոն Սաֆրաստյան, այն, ինչ դուք ասացիք, փայլուն օրինակ է, թե ինչպես պետք է ձեռքագատվենք միակից՝ էվոլյուցիոն տեսություններից, և մեր պատմության զարգացման ընթացքը իրականությանն ավելի համապատասխան ներկայացնենք: Եթե մենք ունենք միջին դարեր հասկացությունը և ձեր առաջարկած արդիական դարաշրջանը, ինչպե՞ս ենք փոխհարաբերվելու միջինի ու նորի հետ, ինչպե՞ս ենք դրանք շաղկապելու միմյանց, քանի որ դուք գաղափարական մոտեցմամբ եք դասավորել պարբերացումը:

Ես միանշանակ ընդունում եմ Ձեր մոտեցումը, ինձ շատ հոգեհարազատ է դա, ուղղակի այդ դեպքում միջնադարի վերին սահմանը մինչև ո՞ր է հասնում:

Ռ. Սաֆրաստյան – Արդիականությունը սկզբունքորեն նոր փուլ է մարդկության պատմության մեջ, որը Եվրոպայում արտահայտվել է մի ձևով, մեզ մոտ արտահայտվել է, իմ ընկալմամբ, մեկ այլ ձևով՝ ազգային-ազատագրական գաղափարների առաջ քաշումով, ինչը որակապես տարբերություն է առաջացնում միջնադարի և արդիականության միջև: Արդիականություն եզրույթը կրում է այն իմաստը, որ մենք դրա մեջ ենք, իսկ միջնադարը մեզնից հեռու է:

Պատասխանելով Ձեր հարցի երկրորդ հատվածին՝ նշեմ, որ միջնադարն ավարտվում է այն ժամանակ, երբ XVI դարում սկսվում են առաջ քաշվել ազատագրական գաղափարները, ուստի մեզ համար արդիականությունն այստեղից է սկսվում, քանզի մենք այդ ժամանակ գիտակցեցինք, որ հայ ժողովուրդը կարող է լինել պետականություն ունեցող ժողովուրդների թվում՝ որպես այդ ժողովուրդներին հավասար: Դա նոր՝ արդիական մտածելակերպ էր:

Է. Մինասյան – Ժամանակակից պատմության վերաբերյալ: Նրա սկիզբը համարեցինք 1991 թ., սակայն արցախյան համաժողովրդական պայքարը սկսվում է 1988 թվականին: Երրորդ հանրապետության պատմության մեջ ինչպե՞ս ներառենք:

Ռ. Սաֆրաստյան – Ճիշտն ասած՝ այս խնդրի շուրջ մանրամասնեցված

կարծիք հայտնել չեմ ցանկանում, պարո՛ն Մինասյան, որովհետև այստեղ կան մասնագետներ, որոնք կպատասխանեն նման հարցերի:

Ա. Վիրաբյան – Պարո՛ն Սաֆրաստյան, ժամանակակից փուլը դուք արդիականի մե՞ջ եք մտցնում, թե՞ առանձին՝ չորրորդ փուլ եք համարում:

Ռ. Սաֆրաստյան – Տարբեր մոտեցումներ կան, պարոն Մովսիսյանը երեկ ներկայացրեց մի քանի տեսություններ: Համենայն դեպս, դա պետք է ուսումնասիրել: Իմ կարծիքով, մենք դեռ գտնվում ենք արդիականության դարաշրջանում, սակայն թևակոխել ենք նրա ժամանակակից պատմության շրջանը:

Խոսելով ժամանակակցի ու արդիականի մասին տերմինաբանական տեսանկյունից՝ նշեմ, որ դրանք արևմտյան պատմագիտության մեջ ևս տարբերվում են՝ «modern history» («արդիական պատմություն») և «contemporary history» («ժամանակակից պատմություն»): Դրանք պատմագիտության մեջ ընդունված տերմիններ են, ուստի դրանց օգտագործումը հայերենում ևս հնարավոր է:

Արման Եղիազարյան

պատմական գիտությունների դոկտոր

Սկսենք այն հարցադրումից, թե պետք է արդյոք պատմության պարբերացո՞ւմ, թե՞ ոչ: Հարցադրման հիմքում այն մտավախությունն է, որ ցանկացած պարբերացում եթե լինի միակը և բաղկացած հստակ ընդգծված ժամանակահատվածներից, գուցե ոչ թե նպաստի պատմագիտության զարգացմանը, այլ սահմանափակի դրա հնարավորությունները: Ելնելով պատմագիտության ներկայիս զարգացման դիրքերից՝ կարելի է պնդել, որ պարտադիր չէ ունենալ միայն մեկ՝ պարբերացման այսպես կոչված «պաշտոնական» մոտեցում և յուրաքանչյուր դեպքում հետազոտությունը «տեղադրել» դրա շրջանակներում: Այսքանաբար, հայոց պատմության պարբերացումները կարող են լինել տարբեր տեսանկյուններից (քաղաքական, ընկերային-տնտեսական, մշակութային, քաղաքակրթական և այլն): Դրա հիմամբ մեզանում կձևավորվեն պատմագիտական դպրոցներ՝ համապատասխան տեսամեթոդական մոտեցումներով:

Նշված տրամաբանության մեջ առաջանում է լուրջ խնդիր. հայկական գաղթաշխարհի (IV-XX դարի սկիզբ) և սփյուռքի (Հայոց ցեղասպանությունից հետո մինչև մեր օրերը) պատմության պարբերացումը և հայոց պատմության ընթացքի հետ դա կապելու անհրաժեշտությունից բխող դժվարությունը:

Նախկինում արդեն առաջարկել եմ պարբերացման մի ձևաչափ¹. Գաղթաշխարհի՝ որպես ամբողջության պատմությունը կապել Հայաստանի պատմության հետ՝ հաշվի առնելով պարբերացման քաղաքակրթական սկզբունքները: Նման պարբերացում առաջադրելիս ունեի նաև հույժ էական հակափաստարկ: 1992 թ. ՀՀ ԳԱԱ-ում տեղի ունեցավ հայոց պատմության պարբերացման խնդիրներին նվիրված գիտաժողով², որտեղ պարբերացման չափանիշները որոշելիս ակադեմիկոս Մ. Ջուլայյանի առաջարկով գաղթաշխարհի գործոնը բացարձակապես հաշվի չառնվեց: Նրա մոտեցումը հանգում էր այն բանին, որ հայ ժողովրդի պատմության ընթացքը գաղթաշխարհը չի որոշել, այլ Հայաստանը³: Հետևաբար ամբողջ այդ հայաշխարհը դուրս մնաց հայոց պատմության պարբերացման տրամաբանությունից: Փաստորեն կատարվեց ոչ թե հայոց կամ հայ ժողովրդի պատմության պարբերացում, այլ Հայաստանի պատմության պարբերացում⁴:

Փաստորեն այժմ առկա է այդ մեծ բացը՝ կապված հայկական գաղթաշխարհի և սփյուռքի պատմությունը հայոց պատմության պարբերացման մեջ ներառելու հետ: Առաջին հերթին թե՛ հայոց պատմությունն ընդհանրապես և թե՛ գաղթաշխարհի պատմությունը մասնավորապես ենթարկվում են մեկ միասնական մեծ պարբերացման՝ նախքան Հայոց ցեղասպանությունը և դրանից հետո: Մյուս կողմից, առկա է մի երևույթ, որը նպաստում է Հայաստանի և գաղթաշխարհի միջև սերտ փոխկապակցվածությամբ պարբերացում կատարելուն: Խոսքն այստեղ գաղթերի պայմաններում Հայաստանում հայության նվազմանը զուգընթաց՝ գաղթաշխարհի հայության թվաքանակի ավելացման և հընթացս հնուց ի վեր ձևավորված գաղթավայրերում տեղի ունեցող որակական փոփոխությունների մասին է: Բացի այդ, հայրենիքից նորանոր գաղթական խմբերի հեռանալուն զուգահեռ՝ ավելի հայաշատ դարձող գաղթավայրերն աստիճանաբար և անհրաժեշտաբար սկսում են մտորել Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ՝ այդպիսով ազդելով հայրենիքի քաղաքական ճակատագրի վրա: Նման կապը հնարավոր չէ հաշվի չառնել հայոց պատմությունը պարբերացնելիս:

Իր հերթին պարբերացված չէ նաև գաղթաշխարհի պատմությունը: Գաղթավայրերի կամ ընդհանուր առմամբ գաղթաշխարհի մասին առկա բոլոր գիտական հետազոտություններում «պարբերացումը» կատարվել է ոչ թե ժամանակագրական, այլ «տարածաշրջանային-զուգահեռ» սկզբունքով, այ-

---

¹ Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայ գաղթաշխարհի պատմության պարբերացման փորձ // «Մփյուռքագիտություն», տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 3-28:

² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Պ.**, Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հիմնահարցին նվիրված համաժողով // «ԼՀԳ», 1993, թիվ 4, էջ 148-161:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 152:

⁴ Տե՛ս ամփոփիչ պարբերացումը՝ ներկայացված Լ. Խուրշուդյանի կողմից: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

սինքն՝ գաղթաշխարհին ըստ առանձին երկրների գաղթավայրերի պատմության ներկայացնելու դիրքերից: Մինչև վերջերս փորձ չի արվել գաղթաշխարհը որպես մեկ ամբողջություն ներկայացնելու և նրա պատմությունը համապատասխան պարբերացման ենթարկելու ուղղությամբ:

Վերոհիշյալ հոդվածում, որով փորձ էի կատարել լրացնելու այդ բացը, անհրաժեշտաբար պատասխանել եմ մի շարք հարցերի: Դրանցից առաջինը վերաբերում էր գաղթաշխարհի սկզբնավորմանը, որն ավանդաբար կապում են Հայաստանի 387 թ. բաժանման պատճառով տեղի ունեցած գաղթի հետ, մինչդեռ այն տեղի է ունեցել Արևելահայկական թագավորությունից Արևմտահայկական թագավորություն, իսկ որոշ ժամանակ անց գաղթածների մեծ մասը վերադարձել է: Եթե գաղթաշխարհի առաջացման հիմքում դնենք այն հիմնահարցը, թե հատկապես երբ է հայրենիքից դուրս ձևավորվել մեկից ավելի գաղթավայր, ապա պետք է շեշտադրումը կատարենք 368 թ. իրադարձությունների վրա, երբ պարսկական զորքի կողմից բռնագաղթեցված տասնյակ հազարավոր հայեր բնակեցվեցին Պարսկաստանում և Ասորիքում: Այդուհետ մինչև արաբական տիրապետության վերջնական հաստատման ժամանակաշրջանը (VIII դարի սկիզբ) համարել եմ հայկական գաղթաշխարհի ձևավորման փուլ, որն ուղղակիորեն առնչվում է հայոց պատմությանը, քանի որ Հայաստանի հյուսիսում և բնակչության նվազմանը զուգահեռ՝ աճում էր գաղթաշխարհը, և ձևավորվում էին հետագայում իրենց բնակչության երկրներում կամ երկրամասերում կշիռ ձեռք բերող հայկական գաղթավայրերը:

Հաջորդ փուլում՝ VIII-XI դարերում, գաղթաշխարհում տեղի են ունենում երկու զուգահեռ գործընթացներ, որոնք պատմագիտության մեջ խորությամբ ուսումնասիրված չեն: Գաղթերի հետևանքով Հայաստանի հարակից շրջաններում ձևավորվել են ոչ թե պարզ գաղթավայրեր, այլ հայկական պետական միավորներ (իշխանապետություններ), ինչպես նաև տարբեր երկրներում հայության ներկայացուցիչները բազմել են տեղի գահերին: Գործընթացներ, որոնք թե՛ այդ և թե՛ հետագա ժամանակաշրջաններում իրենց ազդեցությունն են թողել Հայաստանի քաղաքական զարգացումների վրա:

Քաղաքակրթության տեսություններում առկա են մոտեցումներ, որոնք առնչվում են քաղաքակրթությունների զարգացման և անկման փուլերին, և որոնցից առաջինի դեպքում քննարկվում է «քաղաքակրթության գրոհը», իսկ երկրորդում՝ «քաղաքակրթության նահանջը»: Այսակի մոտեցումներից առաջինը ցուցանում է զարգացած քաղաքակրթություն կրողների ազդեցությունը շրջապատող՝ համեմատաբար թերզարգացած միջավայրերի վրա, իսկ երկրորդը՝ անկում ապրող քաղաքակրթության վերաբերմունքը շրջապատող համեմատաբար զարգացած քաղաքակրթությունների նկատմամբ: Առաջին դեպքում այն իր տրամաբանությանն է ենթարկում շրջապատը, իսկ երկրորդում՝ ընդունում պաշտպանական կեցվածք՝ վերածվելով կոնսերվացված համակեցական միջավայրի: Գաղթաշխարհի պատմության տրամաբանու-

թյան մեջ Հայաստանի հարակից երկրներում հայերի կուտակումը, որ VIII-XI դարերում հանգեցրել էր հայկական պետականատիպ միավորների (իշխանապետությունների) և ի վերջո նաև Կիլիկիո հայոց թագավորության ստեղծմանը, ցույց է տալիս, որ գործ ունենք հայկական քաղաքակրթության գրոհային տրամաբանության հետ: Նշյալ՝ VIII-XI դարերի պարբերափուլը հստակորեն կապվում է Հայաստանի պատմության զարգացումների հետ, քանի որ այդ հայկական իշխանությունները և Կիլիկիո հայոց թագավորությունը փաստորեն շարունակում էին պետականակերտման այն ավանդույթները, որոնք կային Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից երբեմն իրենց վրա էին վերցնում հայրենիքի քաղաքական ճակատագրի պատասխանատվությունը: Արդեն Կիլիկիո հայոց թագավորության կործանումից հետո՝ XV դարում, սկիզբ է առնում քաղաքակրթական նահանջի գործընթացը հայկական գաղթավայրերում, երբ դրանք ընթանում են կոնսերվացման ճանապարհով՝ հիմնականում կենտրոնանալով ազգային ինքնության և արժեքների պահպանության վրա: Հայրենիքում օտար տիրապետությունների ծանրագույն պայմաններում, երբ քաղաքակրթական կյանքն այնտեղ գրեթե կանգ էր առել, հենց գաղթավայրերում է, որ այն պահպանվում է ու նաև զարգացում ապրում:

Հայոց պատմության այն շրջափուլի հետ կապված, երբ հայ իրականության մեջ ի հայտ են գալիս Հայաստանի ազատագրման գաղափարներ և ստեղծվելիք հայկական պետության պետական կարգի մոդելներին նվիրված ծրագրեր, չպետք է մոռանալ, որ նշված գաղափարների և ծրագրերի գերակշիռ մասը ծնվել և սնվել է հայկական արտասահմանում և ուղղորդվել այնտեղից, որով գաղթաշխարհի պատմության այս շրջափուլը ևս հստակորեն կապվում է հայոց պատմության հետ:

Ի վերջո վրա է հասնում ազատագրական շարժման ծաղկունքի շրջանը, երբ XIX դարի երկրորդ կեսին ծնվում են հայկական կուսակցությունները՝ հիմնական թիրախում ունենալով հայրենիքի ազատագրությունը: Դրանցից հիմնականները ստեղծվել են գաղթաշխարհում, մեկը՝ ժնևում, մյուսը՝ Թիֆլիսում:

Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ հայկական գաղթաշխարհի պատմությունը ոչ թե զարգացել է Հայաստանի պատմությունից առանձին, այլ եղել է նրա բաղկացուցիչ-փոխաձանցյալ մասը, հետևաբար հայոց պատմության պարբերացման տրամաբանության մեջ լիովին և օրինաչափորեն տեղադրելի է:

Հայոց ցեղասպանությունից հետո զգալիորեն դժվարանում է Հայաստանի և հայկական արտասահմանի պատմության ուղեկցումը, բայց կա մի կարևոր երևույթ, որի վրա հարկ է կատարել համապատասխան շեշտադրում: Հայտնի է, որ գաղթաշխարհում ցեղասպանությունից հետո ի հայտ եկավ նոր իրավիճակ, որով հիմնավորվում է հայկական արդի սփյուռքի՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանք լինելու իրողությունը: Նոր իրավիճակը բնորոշվում է հետևյալ հենքային փոփոխություններով.

ա) եթե նախկինում գաղթականները հնարավորություն ունեին վերադառնալու հայրենիք, ապա այժմ նրանք զրկվեցին այդ հնարավորությունից, ուստի արտերկրում հայտնված հայության զանգվածները, որոնք 1930-ական թթ. զրկվեցին նաև Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելու հնարավորությունից, աստիճանաբար սկսեցին իրենց ընկալել իբրև հայրենազրկված մեկ ամբողջության՝ սփյուռքի բաղկացուցիչ մաս,

բ) Հայոց ցեղասպանությունից հետո գրեթե քառապատկվեց արտասահմանի հայության թվաքանակը, որը գաղթաշխարհում հանգեցրեց ոչ միայն քանակական, այլև որակական փոփոխությունների՝ ստեղծելով նոր գաղթավայրեր, իսկ նախկիններում էապես փոխելով իրավիճակը,

գ) Հայոց ցեղասպանությունից հետո գրեթե քառապատիկ ընդլայնվեց նաև գաղթաշխարհի աշխարհագրությունը,

դ) Հայոց ցեղասպանությունից հետո տեղի ունեցած զարգացումները հանգեցրին նաև գաղթաշխարհի՝ որպես ամբողջական ու միասնական օրգանիզմ (սփյուռք) հանդես գալուն, քանի որ ի դեմս մի շարք համագաղթավայրային կառույցների ձևավորման՝ ընդհանրական-ամբողջական դիմագիծ հաղորդվեց գաղթաշխարհին, և ներդրվեցին գաղափարական միասնականության և զարգացման ընդհանրական հեռանկարի ընկալումներ գաղթավայրային իրականության մեջ:

Նշվածի հիման վրա կարելի է փաստել, որ ինչպես ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը՝ իր սահմաններով, բնակչությամբ և ներուժով, այնպես էլ հայկական արդի սփյուռքը իրենց վրա կրում են Հայոց ցեղասպանության հետևանքները:

Երբ Խորհրդային Հայաստանն իր կապերը խզեց սփյուռքի այն հատվածի հետ, որին համարում էր հետադիմական (խոսքը ՀՅԴ-ի մասին է), նրա այդ քայլն այնտեղ առաջ բերեց կարևոր իրողություններ: Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան և Ռամկավար-ազատական կուսակցությունները Խորհրդային Հայաստանի հետ սերտ կապերի պայմաններում (արտասահմանյան ՀՕԿ-երի և այլ միջոցներով) խորությամբ չանդրադարձան իրենց տեղական կազմակերպական միջավայրերի ձևավորմանը մինչև 1930-ական թթ., փոխարենը ՀՅԴ-ն անմիջապես անցավ սեփական ներազգային կենսագործունեության միջավայրի ձևավորման աշխատանքներին, որի ընթացքում ծնվեց «սփյուռքյան/անհայրենիք պետության»՝ «Հոգևոր Հայաստանի» գաղափարը: Սփյուռքում անհող կամ անհայրենիք պետության գաղափարի ծնունդը թվագրվում է 1923-1924 թվականներով, այսինքն հայրենիքի հետ կապերի սահմանափակման պայմաններում սփյուռքի որոշ շրջանակներ, դրանից ազդվելով, դիմում են մասնակի ինքնակազմակերպման գործընթացի: Այդպես կվարվեն նաև նշված երկու կուսակցությունները և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը, երբ Խորհրդային Հայաստանի հետ կխզվեն հարաբերություններն արդեն 1930-ական թթ.: Դրան կհաջորդի մեծ հայրենադարձության փուլը (1946-1949 թթ.), երբ սփյուռքի որոշ համայնքներ

րի թուլացման հաշվին ավելանում էր Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչությունը:

1965 թ. Հայաստանի ազգային մեծ վերելքը սփյուռքում նպաստեց ազգային մտքի վերելքին, իսկ վերջինիս հետևանքով առաջացան քաղաքական և ռազմաքաղաքական բնույթի շարժումներ, ակտիվացավ սփյուռքահայ կյանքը, և սերտացան կապերը հայրենիքի հետ:

Ի վերջո, 1991 թվականից Հայաստանից տեղի ունեցող արտագաղթի պայմաններում սփյուռքյան որոշ համայնքներ ոչ միայն թարմանում են, այլ գորանում: Մյուս կողմից, Արցախյան ազատամարտին սփյուռքի մասնակցության, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքին սփյուռքահայ կազմակերպությունների ինտեգրման, ՀՀ-ի կողմից սփյուռքի նկատմամբ պետական քաղաքականության որդեգրման պայմաններում հայրենիք-սփյուռք հարաբերություններն այնքան սերտացան, որ հայոց նորագույն պատմության պարբերացումը ևս օրինաչափորեն ընդգրկելու է նաև սփյուռքի պատմության հենքային շրջափուլերը:

Ըստ էության, այն մոտեցումները, որ ներկայացվեցին, փորձ էին գաղթաշխարհի և արդի սփյուռքի պատմության պարբերափուլերն ընդգրկելու հայոց պատմության համատեքստում, որի անհրաժեշտությունը կա: Ուստի հարկ է իրականացնել հայ ժողովրդի պատմության (ոչ թե միայն Հայաստանի պատմության) պարբերացում՝ համապատասխան չափորոշիչների ընտրությամբ:

Արտակ Մովսիսյան

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հայոց պատմության հնագույն և հին շրջանների պարբերացման մասին ցանկանում եմ մի քանի դիտարկում ներկայացնել: Բնականաբար կողմ եմ համադրական մոտեցմանը և՛ քաղաքակրթական, և՛ սոցիալ-տնտեսական առումներով, նաև կարևորում եմ աղբյուրագիտական գործոնը, որի մասին այսօր, չգիտես ինչու, գրեթե չի բարձրաձայնվում: Ի վերջո, մենք՝ պատմաբաններս, առանց աղբյուրագիտության չենք կարող առաջ գնալ:

Միջնադարին նախորդող ժամանակաշրջանը, կարծում եմ, կարելի է երեք մեծ դարաշրջանների բաժանել: Առաջինը, սովորաբար, ընդունված է կոչել «նախնադար», «նախապատմություն»: Անկեղծ ասած՝ այդ եզրույթն ինձ այնքան էլ դուր չի գալիս. «նախապատմություն», «նախնադար»-ից ես ավելի կնախընտրեի «վաղնջական պատմություն» եզրը: Մենք հայերենի համար, սկսած Գևորգ Ջահուկյանից, գործածում ենք «վաղնջական հայերեն», «հնագույն հայերեն», «հին հայերեն» եզրերը, այսինքն՝ դա նաև փորձարկված

եզրաբանություն է, որը շատ գեղեցիկ է հնչում:

«Վաղնջական Հայաստանին» կհաջորդի «Հնագույն Հայաստանը», ապա՝ «Հին Հայաստանը»: Ընդ որում, ես ցանկանում եմ (Պ. Ավետիսյանի հետ մասամբ համաձայնվելով, մասամբ՝ ոչ, քիչ անց կնշեմ, թե որ կետում չհամաձայնվելով) իմ դիտարկումների շեշտը դնել աղբյուրագիտական հենքի վրա: Առաջին՝ վաղնջական պատմության շրջանը, իհարկե, ունի հնագիտական-աղբյուրագիտական հիմք: Կարծում եմ, որ «վաղնջական շրջանը» կարելի է բաժանել երկու մեծ դարաշրջանների. մեկը՝ իսկապես նախնադար՝ իր վաղ և միջին քարեդարյան փուլերով, երկրորդը (լիովին համաձայն եմ Պ. Ավետիսյանի հետ) «վաղ երկրագործական մշակույթ»՝ Ք. ա. XI հազարամյակից IV հազարամյակի կեսերը, այսինքն՝ մինչև Ք. ա. XXXV դարը, հնագիտական պարբերացմամբ՝ մինչև վաղ բրոնզի դարը: Մի կետում այստեղ հնագետների մոտ ևս տարակարծություն կա: Վաղ բրոնզի դարը՝ Ք. ա. XXXV-XXIV դարերը, Պ. Ավետիսյանը «կոմպլեքսային հասարակություն» բնորոշելու կողմնակից է, իսկ մեր հնագետներից, օրինակ, Հակոբ Միմոնյանը և Արտակ Գնունին իրենց հրապարակումներում «վաղ պետականության» ժամանակաշրջան են կոչում: Երբ դիտարկում ենք աղբյուրագիտական տեսանկյունից, գրավոր աղբյուրներում ունենք հաղորդումներ Հայաստանում Ք. ա. XXVIII-XXVI դարերի վաղ պետականությունների մասին: Այսինքն՝ իրավացի են վաղ բրոնզի դարում վաղ պետականություն տեսնողները: Այս առումով «Հնագույն Հայաստանը», կարծում եմ, կարելի է համապատասխանեցնել համաշխարհային պատմության «Հին Արևելքի» պատմաշրջանի հետ, որը սկսվում է Եգիպտոսում և Միջագետքում վաղ պետական կազմավորումներով և (այստեղ ևս աղբյուրագիտական գործոնով արդարացված) Ք. ա. IV հազարամյակից հասցվում է մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները՝ հելլենիզմի դարաշրջանը: Մեր դեպքում «Հնագույն Հայաստանը» ամբողջությամբ կարող է համապատասխանել «Հին Արևելքին»՝ իր ենթափուլերի բաժանումով: Ի դեպ, ինչպես «Հին Արևելքի», այնպես էլ «Հնագույն Հայաստանի» ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հիմքը հիմնականում սեպագիր և հիերոգլիֆ սկզբնաղբյուրներն են:

Ք. ա. III-II հազարամյակների գրավոր աղբյուրներով վերականգնվող պատկերը թույլ է տալիս այն համարել մեր պատմության վաղ պետականությունների դարաշրջան, որը «Հնագույն Հայաստանի» առաջին փուլն է: Եթե հնագետները հետագա ուսումնասիրություններում հանգեն փոխհամաձայնության, որ վաղ բրոնզի դարում «կոմպլեքսային հասարակության» փոխարեն կարելի է տեսնել վաղ պետականություններ, և վաղ բրոնզի դարի սկիզբը՝ Ք. ա. XXXV դարը, դնեն սկզբնագիծ, ապա առաջին փուլը կարելի է համարել Ք. ա. XXXV դարից մինչև Ք. ա. I հազարամյակի սկիզբը, մինչև Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորություն, այսինքն՝ մինչև առաջին համահայկական միասնական թագավորություն:

«Հնագույն Հայաստանի» երկրորդ փուլը միասնական համահայկական

պետականությունների դարաշրջանն է, որն ընդգրկում է Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորությունը, այնուհետև՝ Հայկագուն-Երվանդականների միասնական պետությունը, որը Ք. ա. 521 թ. նվաճվում է Աքեմենյանների կողմից՝ վերածվելով տերության XIII սատրապության (մինչև Ք. ա. 331 թ.): Մրանով «Հնագույն Հայաստան» ավարտվում է, և «Հին Հայաստանը» սկսում է Մակեդոնական արշավանքների ժամանակ Հայաստանի անկախացումով:

Այս սահմանագծից առաջ և հետո, հետաքրքիր է, որ ունենք նաև որակական տարբերություն: Եթե «Հնագույն Հայաստանի» երկրորդ փուլում ունենք միասնական մեկ ընդհանուր Հայաստան, ապա դրանից հետո այլևս մենք չունեցանք միասնական մեկ Հայաստան, և «Հին Հայաստանում» արդեն մենք ունենք մեկից ավելի հայկական թագավորություններ՝ Ք. ա. 331 թվականից մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը: Սկզբնաղբյուրներն այստեղ գերազանցապես հունա-հռոմեական են:

Այս ժամանակաշրջանը, բնականաբար, իր հերթին կարելի է բաժանել փուլերի.

- 1) Ք. ա. 331 թվականից մինչև 201 թվականը՝ Մեծ և Փոքր Հայքերի թագավորություններ,
- 2) Ք. ա. II-I դարեր. սա Մեծ Հայքի Արտաշեսյան և կրտսեր թագավորությունների շրջանն է,
- 3) Ք. ճ. I-III դարեր՝ մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը: Այստեղ ունենք Մեծ Հայքի թագավորության քաղաքական անկախությունը I դարի առաջին կեսին, Փոքր Հայքի և Կոմմագենեի կիսանկախ վիճակը մինչև 72 թվականը, երբ Հռոմի Վեսպասիանոս կայսրը վերացրեց այդ կիսանկախ թագավորությունները: Եվ, իհարկե, այստեղ հիմնականում պետք է կենտրոնանք Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության վրա (մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը):

Ահա այսպիսի պարբերացում և ենթապարբերացումային ժամանակագրական աղյուսակ եմ ես տեսնում, որը կուզենայի ներկայացնել քննարկման

- ա) «Վաղնջական Հայաստան» – սկզբից մինչև Ք. ա. XXXV դար,
- բ) «Հնագույն Հայաստան» – Ք. ա. XXXV դարից մինչև Ք. ա. 331 թ.,
- գ) «Հին Հայաստան» – Ք. ա. 331 թ. մինչև Ք. ճ. 201 թվական:

Երեք պատմաշրջաններն իրենց հերթին ունեն ենթաբաժանումներ, որոնք ներկայացրեցինք մեր խոսքում:

Կարեն Խաչատրյան
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մեծարգո՝ համանախագահողներ, հարգելի՛ գործընկերներ, նախ շնորհակալություն պետք է հայտնել բոլոր զեկուցողներին և ելույթ ունեցողներին, ովքեր համարձակորեն առաջ քաշեցին և հիմնավորեցին իրենց տեսակետները: Հատկապես կցանկանայի շնորհակալություն հայտնել պարոն Վ. Թունյանին, ով, կարծում եմ, շատ ճիշտ հարցադրում արեց: Ի վերջո, ինչո՞ւ ենք քննարկում Հայոց պատմության պարբերացման խնդիրները. որպեսզի շարադրվի պատմությունը և ներկայացվի հասարակությանը: Այսօր սեղանի վրա են դրված Հայոց պատմության դպրոցական դասագրքերը, որոնց երկու գլխավոր խմբագիրներն են պարոնայք Ա. Սիմոնյանը և Ա. Մելքոնյանը: Նաև հրատարակվել են Հայոց պատմության ակադեմիական բազմահատորյակի հինգ գրքերը, շուտով կհրատարակվի վեցերորդը, որոնք ընդգրկում են պատմական մի մեծ ժամանակաշրջան: Դրանց հեղինակներն են մեր հանրապետության առաջատար մասնագետները: Հարկ է նշել, որ հատորներում շատ հստակ ներկայացված է Հայոց պատմության միջին, նոր և նորագույն ժամանակաշրջանի պատմության պարբերացումը՝ նկատի ունենալով նաև համաշխարհային պատմության պարբերացումը, և ես մինչ օրս չեմ լսել, որ որևէ սկզբունքային առարկություններ լինեն:

Մյուս կողմից, նման քննարկումներն իրոք անհրաժեշտ են և օգտակար: Խորապես համոզված եմ, որ, իհարկե, մենք պետք է հենվենք մեր ժողովրդի պատմության վրա և ըստ այդմ առաջնորդվենք: Որովհետև, այո՛, մենք համաշխարհային քաղաքակրթության մասն ենք, բայց, այստեղ շատերը ճիշտ նշեցին, մեր պատմությունը իր յուրահատկություններն ունի, որոնք բարի պետք է լինենք հաշվի առնել: Ես միանշանակ համաձայն եմ այն ելույթ ունեցողների հետ, ովքեր արտահայտեցին այն միտքը, որ պետականության փուլերը պետք է պարբերացման հիմքում լինեն, առավել ևս որ նորագույն շրջանում մենք այստեղ խնդիր չունենք, և երկրորդը, կարծում եմ՝ միջին և նոր շրջաններում նաև հիմքում պետք է լինի հայ ազգային-ազատագրական գաղափարախոսությունը՝ մինչև պայքար և պետականություն: Այստեղ պարոն Վիրաբյանը ևս այդ մասին նշեց, մենք պարոն Մաֆրաստյանի հետ ևս խոսել ենք, ես ինքս վերջնականապես կողմնորոշված չեմ, բայց կարծում եմ՝ կարող ենք պարբերացման հիմքում ազգային-ազատագրական ամբողջ փուլը վերցնել՝ գաղափարախոսության առաջացումից մինչև գործնական՝ ազգային-ազատագրական պայքար, ապստամբական շարժումներ և այլն:

Առավել կարևորում եմ (նաև պարոնայք Մովսիսյանը և Ավետիսյանը այստեղ այդ մասին խոսեցին) մեր պատմության հնագույն և հին շրջանի պարբերացման խնդրի քննարկումները: Գիտեք, որ Հայոց պատմության առաջին հատորի երկու գրքերը դեռ լույս չեն տեսել, և ահա այստեղ է, որ ներկա քննարկումները իրոք կունենան, կարծում եմ, գործնական նշանա-

կություն: Մենք միասին, բոլորիս ջանքերով պետք է առաջին հատորը դնենք սեղանին, որովհետև դա պատվի հարց է, մենք հապաղելու տեղ չունենք:

Վերջում անդրադառնամ այն խնդրին, որից այսօր սկսեց պարոն Սիմոնյանը, կիսում եմ նրա մտավախությունները: Այո՛, մենք պետք է տեր կանգնենք մեր պատմությանը, մեր մասնագիտությանը՝ պատմագիտությանը: Վերջին շրջանում մեր պատմության կարևոր դրվագներին, հայազգի պատմական նշանավոր գործիչներին հրապարակայնորեն անդրադառնում են ով ասես՝ լուրջ կեցվածքով և հաստատակամ իրենց տեսակետներում: Այսօր շատ մոդայիկ է դարձել հատկապես Հայոց նորագույն ժամանակաշրջանի պատմության և անհատների մասին խոսելը: Ամբողջ զավեշտը այն է, որ այդ մարդիկ ո՛չ հայոց պատմության ակադեմիական հատորյակներին են ծանոթ, ո՛չ մասնագետ պատմաբանների աշխատություններին և այլն և նույնիսկ չեն ցանկանում այդ մասին լսել: Նրանք ոչ մի առարկություն չեն ընդունում, իրենց մոտեցումները, անգամ հիմնավորված փաստերի ներքո, չեն փոխում: Ամեն ինչ մերժում են, ինչ ասում ես՝ ասում են այդպես չէ, այլ այսպես է: Հասկանո՞ւմ եք՝ «որակական աճ է» արձանագրվել, եթե նախկինում շարքային քաղաքացիներ փորձում էին ակադեմիական շրջանակներում հիմնավորել իրենց սին տեսակետները մեր պատմության հնագույն ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, ապա այսօր արդեն գիտական այլ ոլորտների շատ դեպքերում հարգված մասնագետներ՝ գիտության թեկնածուներ, դոկտորներ թողել են իրենց բուն մասնագիտական պարտականությունները և դարձել «խորագիտակ պատմաբաններ»: Ամենուր նրանք են՝ մամուլ, ռադիո, հեռուստատեսություն, արտասահմանյան գրանտներով «խորը պատմագիտական ուսումնասիրություններ» և այլն: Նրանք շատ դեպքերում կեղծում են պատմության ինչ-ինչ դրվագներ, ամեն ինչ ներկայացնում միակողմանի, բացառապես սև գույներով և դրանով, կներեք, ջուր լցնում մեր հակառակորդների ջրադացին: Օրինակ, սևացնում, ազգի դավաճան են ներկայացվում հայազգի այն գործիչները, որոնց վարկաբեկելով՝ օր ու գիշեր զբաղված են մեր հակառակորդները: Բոլորդ գիտեք այդ անունները: Դա անընդունելի է, դատապարտելի, և մենք՝ պատմաբաններս, այստեղ դեռևս շատ անելիքներ ունենք և պետք է հետևողական ու ակտիվ լինենք: